

فهرستواره سفرنامه‌ها و خاطرات حج ایرانیان آثار منتشر شده تا سال ۱۳۹۲ شمسی

چکیده: یکی از مهم‌ترین سوژه‌ها برای نگارش سفرنامه در گستره ادبیات جهانی، سفر به خانه خدا است. سفرنامه‌های حج گنجینه‌های پایان ناپذیری برای شناخت بسیاری از مسائل دینی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و تمدنی محسوب می‌شوند. نویسنده در نوشتار حاضر، اطلاعات کتابشناختی تمامی سفرنامه‌ها و خاطرات حج ایرانیان که تا پایان سال ۱۳۹۲ شمسی منتشر شده است را به ترتیب الفبای نام خانوادگی نویسندگان آن‌ها، به تصویر می‌کشد. بعلاوه، اطلاعات کتابشناختی برخی سفرنامه‌های حج افراد غیرایرانی که در ایران منتشر شده است را نیز ارائه می‌نماید. **کلیدواژه‌ها:** سفرنامه، خاطرات حج، سفرنامه‌های حج، کتابشناسی.

اشاره

سفرنامه نوعی گزارش است که نویسنده در آن مشاهدات خود از اوضاع شهرها یا سرزمین‌هایی که به آنها سفر کرده را شرح می‌دهد و اطلاعاتی از بناهای تاریخی، مساجد، کتابخانه‌ها، بازارها، بزرگان، آداب و رسوم ملی و مذهبی مردم، موقعیت جغرافیایی، جمعیت، آب و هوا، زبان اهالی و مناطقی که بازدید کرده در اختیار خواننده قرار می‌دهد. سفرنامه‌ها گنجینه‌ای از اطلاعات هستند که با آنها گاه می‌توان به واقعیت‌هایی از وضع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی ادواری از تاریخ مردم یا منطقه‌ای پی برد که دستیابی به آنها با کتب تاریخی میسر نیست.

می‌توان ادعا کرد که یکی از مهم‌ترین سوژه‌ها برای نگارش سفرنامه در گستره ادبیات جهانی، سفر به خانه خدا در شهر مکه معظمه بوده است. در طول تاریخ میلیاردها انسان برای انجام فریضه حج راهی این سرزمین مقدس شده و در کنار خانه خدا به عبادت می‌پردازند.

سفرنامه‌های حج گنجینه‌های پایان ناپذیری برای شناخت بسیاری از مسائل دینی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و تمدنی است و می‌تواند در موضوع‌های متنوع، منابعی مورد توجه و قابل اعتماد باشد.

۱ کتاب هفته، ش ۳۱۸، شنبه ۱ بهمن ۱۳۹۰.

به طور کلی ادبیات حج در زبان‌های مختلف در دنیای اسلام جایگاه ویژه‌ای دارد. بخشی از این ادبیات مربوط به سفرنامه‌های حج است که مسلمانان در قرن‌های مختلف به نگارش آنها دست زده‌اند. این متون در زبان‌های عربی، فارسی و ترکی و اردو فراوان یافت می‌شود و حاوی نکات ارزشمندی در ارتباط با حج، جغرافیای مکه و مدینه، شرح مسیر کاروان‌های حج و اطلاعات دیگری در این زمینه است.

سفرنامه‌نویسی در ادبیات فارسی پیشینه‌ای هزارساله دارد. از روزگاران قدیم، در میان جهانگردان و سیاحان ایرانی که به انگیزه‌های گوناگون به سیرو سیاحت دست می‌زدند، نویسندگانی صاحب ذوق یافت می‌شدند که یادداشت‌ها و گزارش‌هایی از مشاهدات ماجراها و رویدادهای سفرخویش را به نام «سفرنامه» و به عنوان ره‌آوردی برای جامعه و دوستان خود فراهم می‌آوردند.

کاروان‌های حج ایرانی که معمولاً از راه عتبات و جبل به حج مشرف می‌شدند، سختی‌های فراوانی را در این راه تحمل می‌کردند. در این دوره تاریخی و با رشد فرهنگ عمومی مردم، شمار بسیاری از حاجیان از طبقات فرهنگی جامعه اعم از روحانی و غیرروحانی به نگارش سفرنامه می‌پرداختند.

حج کرد؛ از این رو توصیف مکه و دیگر اماکن و مراسم حج را بهتر از هر کس دیگری انجام داده است. ناصر خسرو در سفرنامه نویسی فضل تقدم دارد؛ زیرا پیش از او سفرنامه‌ای که یک ایرانی به زبان فارسی نوشته باشد سراغ نداریم. نه تنها در فارسی که در عربی هم در ارتباط با حج و سرزمین حجاز جزء اولین سفرنامه‌ها است. بنابراین می‌توان گفت که شیوه سفرنامه نویسی در ادبیات ایران را او پایه‌گذاری کرد.

ناصر خسرو در سفرنامه‌اش تنها به ظاهر اعمال و شرح و معرفی دقیق اماکن توجه داشته و از فلسفه حج سخنی نگفته است. از این رو این سفرنامه تنها ارزش معرفی دقیق از اماکن زمان مؤلف را دارد و نظر ناصر خسرو را در ارتباط با فلسفه اعمال و مناسک حج باید در شعر او یافت.

اوج سفرنامه نویسی ایرانیان در دوران قاجار است. ایرانیان در دوره قاجار به دلیل آشنایی با سفرنامه‌های اروپایی، آموختند و تشویق شدند تا از دیده‌ها و شنیده‌های خود در سفر بنویسند. در دوران پهلوی و پیش از انقلاب اسلامی دو اثر شاخص در حوزه سفرنامه‌های حج نوشته شد و جایگاه ویژه‌ای نزد ایرانیان پیدا کرد: خسی در میقات نوشته جلال آل احمد و کتاب حج نوشته دکتر علی شریعتی. البته در دهه‌های اخیر شاهد روند صعودی در نگارش سفرنامه و خاطرات حج بوده‌ایم؛ به گونه‌ای که بیشتر کسانی که دست به قلم بودند مطالبی در زمینه حج نوشته‌اند.

با بررسی جامعی که درباره سفرنامه‌ها و خاطرات حج ایرانیان صورت گرفت، حدود چهارصد اثر در این حوزه شناسایی شد. حدود ۳۵۰ مورد از این آثار در قالب کتاب به صورت مستقل منتشر شده‌اند و حدود پنجاه مورد در مجموعه هشت جلدی سفرنامه‌های حج قاجاری (به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹) آمده است.

این گزارش شامل اطلاعات کتابشناسی تمامی سفرنامه‌ها و خاطرات حج ایرانیان است که تا پایان سال ۱۳۹۲ شمسی منتشر شده است. گفتنی است افزون بر سفرنامه‌ها و خاطرات ایرانیان، تا کنون چندین مورد از سفرنامه‌های حج افراد غیر ایرانی در ایران منتشر شده؛ مثل سفرنامه ابن جبیر، سفرنامه سرلشکر ابراهیم رفعت پاشای مصری و سفرنامه خانم هاجرا شپور (آلمانی). از آنجا که پدیدآورنده این کتابشناسی علاقمند است این گزارش جامع و کامل باشد و نمایی از تمامی سفرنامه‌های حج منتشر شده در ایران باشد، در انتهای این گزارش در بخش جداگانه این سفرنامه‌ها نیز معرفی شده است.

ترتیب دسته بندی و تنظیم اطلاعات در این کتابشناسی بر اساس الفبای نام خانوادگی نویسندگان است. نکته دیگر اینکه مبنای سال تولد و وفات نویسندگان، سال شمسی است و در موارد که سال قمری مد نظر بوده با «ق.» در کنار آن نشان داده شده است.

بخش مهمی از این سفرنامه‌ها تجربه‌های سفر و آگاهی‌های جغرافی و تاریخی است که به قصد راهنمایی مسافران بعدی به نگارش درآمده است. در این سفرنامه‌ها مسئله عمده توصیف منازل میان راه از یک سو و توصیف اماکن مقدس از سوی دیگر است.

اجتماع عظیم حج از نژادهای مختلف با زبان‌های متفاوت و نیز مذاهب گوناگون تازه‌های فراوانی را برای یک سفرنامه نویس فراهم می‌کرد. هر یک از این گوناگونی‌ها و تفاوت‌ها سوژه‌ای بود برای نگارش سفرنامه. برخی از دولتمردان قاجاری که به دنبال سفرنامه نویسی اروپایی‌ها به کار نوشتن سفرنامه پرداختند، معمولاً جز سفر به مکه و مدینه، راهی دمشق، فلسطین، مصر، عثمانی و روسیه و حتی هند و ژاپن می‌شدند و در نهایت کتابی با اطلاعات گسترده ارائه می‌کردند. در این بخش از سفرنامه‌ها، توصیف زندگی اجتماعی و تمدنی این جوامع برای این افراد بسیار اهمیت داشت، به ویژه با توجه به تحولات جدید تمدنی و در مقایسه وضع ایران با عثمانی، مصر و سایر مناطق. آثار مزبور می‌تواند مأخذی برای بررسی تاریخ نوگرایی در میان دولتمردان و فرهیختگان ایرانی در عصر قاجار باشد.^۲

سفرنامه‌ها بستگی به گرایش نویسندگان نسبت به هم متفاوت هستند. در برخی اطلاعات تاریخی و برخی دیگر اطلاعات جغرافیایی و حتی فرهنگی غلبه دارد. نویسندگان هر سفرنامه با توجه به جریان ذهنی مورد توجه خود شروع به نگارش می‌کرده؛ مثلاً جریانی به نام «منزل نویسی» داریم که شرح منازل بین راه بوده که این گونه آثار بیشتر جنبه جغرافیایی دارند و اطلاعات خوبی از شهرهای بین راه می‌دهند، ولی گروهی دیگر از اشخاص به ویژه علما بیشتر به جنبه‌های فرهنگی و مذهبی تکیه دارند و حتی علاقمندند که تجربه شخصی خود را از مشکلات سفر ارائه دهند تا مطالب ایشان به نوعی راهنمای دیگران شود. این تفکر خاص در بیشتر سفرنامه‌ها وجود داشته است.^۳

از طرفی یک غلبه اطلاعاتی کلی هم در سفرنامه‌ها دیده می‌شود که عموم افراد آن را رعایت می‌کردند؛ چون قسمتی از سفرزمینی بوده و باقی با شتر یا کشتی و از راه استانبول، خلیج فارس و دریای سرخ انجام می‌شده، معمولاً افراد همه منازل بین راه را نام می‌بردند و در مکه و مدینه آثار تاریخی را مورد توجه قرار می‌دادند، به این معنی اسکلت سفرنامه در واقع جغرافیایی و شرح راه و منازل در طول مسیر بوده و بقیه اطلاعات به ذوق شخصی افراد بستگی داشته است.^۳

کهن‌ترین سفرنامه موجود در زبان فارسی از ناصر خسرو قبادیانی، عالم اسماعیلی مذهب است که مملو از آگاهی‌های گران بها از درخشان‌ترین دوره تمدن اسلامی است. ناصر خسرو در سفر هفت ساله خود چهار بار

۲. میقات حج، ش ۱۷، پاییز ۱۳۷۵، ص ۵.

۳. کتاب هفته، ش ۳۵۰، شنبه ۲۵ شهریور ۱۳۹۱.

حواشی از رسول جعفریان، تهران: نشر علم، ۱۴۳۴ ق، ۱۳۹۲، چاپ ۱، ۲۶۰ ص، وزیری.

اثر حاضر در بردارنده کهن‌ترین متن پارسی در شناخت راه حج از بخارا تا مکه به قلم «ابوجعفر شمس‌الدین محمد بن عمر بن عبدالعزیز بن ماز» است. نگارنده این کتاب یکی از فقهای برجسته بخارا است که در سال ۵۵۲ هجری قمری عازم حج شد و این کتاب را به عنوان راهنمای حجاج در شناخت مزارات شهرهای راه حج نوشت. در این اثر اطلاعات ارزشمندی در زمینه مناسک حج، تاریخ و جغرافیای دینی، مکه، مدینه و... ذکر شده است. مباحث مقدماتی کتاب نیز مروری بر مباحث اعتقادی و برخی از دعاهاست.

اتابک، محمد کاظم

۱۰. رایحه‌ی ذکر: ره‌آورد سفر عمره‌ی دانش‌آموزی، بوشهر، دستغیبی، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۸۷ ص، رقیعی.

اثنی عشری، جمشید (متولد ۱۳۴۱)

۱۱. نوشته‌های خیس: یادداشت‌های سفر به قبله ۱۳۷۹-۱۳۸۰، تهران، آسوریک، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۹۶ ص، رقیعی و تهران، جامعه‌نگر، ۱۳۸۴، ۹۴ ص، رقیعی.

احترامی نودهی، سیدفاضل (متولد ۱۳۳۳)

۱۲. با کاروان حج: سفر به سرزمین نور و رحمت، ساری، اندیشه قلم، چاپ ۱، ۱۳۹۱، ۲۵۶ ص، وزیری.

احتشامی، طیبه (متولد ۱۳۵۵)

۱۳. سفری به سایه عرش، اصفهان، خاتم‌الانبیاء، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

احمدی، حامد (متولد ۱۳۶۳)

۱۴. تاپیلماق اوچون ایتمک بیر دیالکتیک حج یولچولوغو، تبریز، انتشارات موغام، چاپ ۱، ۱۳۹۱، ۶۴ ص، رقیعی.

احمدی، حسن (متولد ۱۳۳۸)

۱۵. یک سفر رویایی، تهران، محراب قلم، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۱۶۰ ص، رقیعی. این داستان، شرح سفر دختری است به نام فاطمه به مدینه منوره و خانه خدا. او که سال‌ها این آرزو را داشته، اکنون به اتفاق پدر و مادرش با قلبی سرشار از شوق راهی این سفر می‌شود.

احمدیان، احمد (متولد ۱۳۵۳)

۱۶. طواف معشوق، تهران، نوآور، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۹۶ ص.

احمدی معافی، زهرا (متولد ۱۳۴۰)

۱۷. راهیان حج: دیدار با معبود، قم، شمیم کوثر، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۸۰ ص، رقیعی.

آخوندی، محمد^۴ (متولد ۱۳۲۳)

۱. خاطرات حج از زبان پابرهنگان میقات، تهران، جوان امروز، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۲۵۶ ص، وزیری.

۲. ذکریات الحج: عن لسان حفاة المیقات، ترجمه محمد صادق الحسینی، تهران، شباب الیوم، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۲۲۴ ص، وزیری.

آل احمد، جلال (۱۳۰۲-۱۳۴۸)

۳. خسی در میقات، تهران، معیار علم، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۱۷۶ ص، رقیعی.

این کتاب درسی سال گذشته توسط حدود بیست ناشر در ایران منتشر شده است. از جمله انتشارات امیرکبیر، آدینه سبز، جامه‌داران، دانشگاهیان، رواق تهران، فراوری، فردوس، مجید، معین، میترا، کتاب سعدی.

آوینی، سید مرتضی (۱۳۲۶-۱۳۷۲)

۴. سفر به سرزمین نور، تهران، روایت فتح، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۳۱ ص و تهران، واحه، ۱۳۹۲، ۳۶ ص.

اباذری، عبدالرحیم (متولد ۱۳۳۹)

۵. حج نیکان: آیت‌الله احمدی میانجی، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۹۰، ۱۱۶ ص، رقیعی.

نویسنده در این کتاب پس از بیان شرح حالی کوتاه از آیت‌الله «علی احمدی میانجی» (۱۳۷۹-۱۳۰۴ ش) به سفر حج ایشان اشاره می‌کند و به تحریر دیدگاه‌ها و نظریات الله احمدی درباره حج و اسرار آن و نیز ره‌آورد های این سفر الهی می‌پردازد. در پایان نیز گزیده‌ای از خاطره‌های آیت‌الله احمدی را از سفر به مکه مکرمه بازنویسی و ارائه می‌کند.

ابراهیمی، ابراهیم (متولد ۱۳۳۹)

۶. حریم عشق: سفرنامه مکه و مدینه، قم، نشر تاملین، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۳۳۶ ص، رقیعی.

گزارش سفر یکی از دانشجویان اعزامی به عمره است.

ابطحی خراسانی، سید حسن (متولد ۱۳۱۴)

۷. آیا شما سرگذشت سفر مرا می‌دانید؟، تهران، ولیعصر، چاپ ۱، ۱۳۶۱.

۸. شب‌های مکه، قم، بطحا، چاپ ۶، ۱۳۷۹، ۴۶۰ ص، وزیری. خاطرات مؤلف از سفر عمره خود در سال ۱۳۵۲ شمسی و عبور از کشورهای ترکیه و سوریه است.

ابن ماز، محمد بن عمر (۵۱۱-۵۶۶ ق.)

۹. لطائف الاذکار للحضار و السفر فی المناسک و الآداب، تصحیح و . . . منتظر، محمد.

این سفرنامه مربوط به حج و سرزمین حجاز است که در عصر قاجاریه توسط یکی از شخصیت‌های اشرافی نگارش یافته است. مسیر حرکت عبدالحسین خان افشار از تهران به قزوین و رشت و انزلی و بادکوبه و از آنجا به سمت تفلیس و استانبول بوده. سپس از آنجا با کشتی به جدّه و مکه رفته و با پایان یافتن اعمال حج راهی مدینه منوره شده است. او در ادامه از راه جبل به سماوه و از آنجا به نجف و کربلا و کاظمین و سامرا رفته و در نهایت از راه قصر شیرین و کرمانشاه به قم و تهران باز می‌گردد. نویسنده گزارش ده ماهه را به طور کامل و به صورت روزانه ثبت کرده و در اینجا نیز درج شده است. اطلاعات مربوط به دنیای جدید، شهرها و اماکن، آداب و رسوم و روابط انسان‌ها در این سفرنامه آمده است.

اقبال، مهدی (متولد ۱۳۲۳)

۳۰. به مهمانی دوست، تهران، ضریح آفتاب، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۲۳۲ ص، رقعی.

مجموعه‌ای شامل خاطرات نویسنده از سفر زیارتی به عربستان سعودی و تشریف وی به خانه خدا در سال ۱۳۶۳ شمسی است.

امیریان زاده، مژگان (متولد ۱۳۴۷)

۳۱. میعادگاه عاشقان، به همکاری فاطمه محمدی، شیراز، فرامتن، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۱۴۴ ص.

امین الدوله، علی بن محمد (۱۲۶۰-۱۳۲۲ ق.)

۳۲. سفرنامه مکه (رحله حجازیه)، تهران، چاپخانه پیام، چاپ ۱، ۱۳۲۸، ۱۹۹ ص، وزیری.

انتظار، منوچهر

۳۳. خاطرات سفر به خانه دوست: یادداشت‌های سفر حج عمره، تبریز، مهد آزادی، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص، رقعی.

مجموعه مصور حاضر در برگزیده خاطرات نگارنده از سفر حج عمره در سال ۱۳۸۳ است. این مجموعه پیش‌تر در ۸۶ شماره روزنامه مهد آزادی به چاپ رسیده است.

انتظامی، حسین (متولد ۱۳۴۱)

۳۴. روایت رویت: یادنگار سفر عمره، مقدمه سید مهدی شجاعی، ویرایش محمدرضا زائری، تهران، تبارک، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۱۶۴ ص، رقعی.

اوصیا، اقدس (متولد ۱۳۲۷)

۳۵. سفر به سرزمین وحی، ساری، شلفین، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۱۲۷ ص، رقعی.

۵. متولد ۱۳۵۰.

اخوان، محمدعلی (متولد ۱۳۱۳)

۱۸. سفرنامه حج ۸۹، تهران، اخوان خراسانی، چاپ ۱، ۱۳۹۲، ۱۱۴ ص، رقعی.

ارفع، کاظم (متولد ۱۳۲۳)

۱۹. سوغات حج، تهران، نشر تربیت، چاپ ۱، ۱۳۷۵، ۶۳ ص، رقعی.

استخری، سهیلا (متولد ۱۳۵۴)

۲۰. مرده بدم، زنده شدم، استهبان، سته بان، چاپ ۱، ۱۳۹۱، ۶۴ ص.

اسفندیاری، محمد (متولد ۱۳۳۸)

۲۱. پاره‌های جان، تهران، موسسه فرهنگی دین پژوهی بشر، چاپ ۱، ۱۳۹۰، ۹۶ ص، رقعی.

این کتاب مجموعه‌ای از برخی نوشته‌های نویسنده درباره مسائل گوناگون است. بخشی از این کتاب، خاطرات سفر حج مؤلف است.

اسکندری، علی

۲۲. سفری به قیامت، تهران، پویندگان دانشگاه، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۴۹ ص.

اسماعیلی، حسین

۲۳. حضور در نقطه آغازین هستی، تهران، دنیای بازی، چاپ ۱، ۱۳۸۹، ۶۴ ص، رقعی.

اعظمی‌راد، گنبددردی (متولد ۱۳۱۷)

۲۴. ره‌آورد سرزمین وحی، بی‌جا، گنبددردی اعظمی‌راد، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۱۷۰ ص، رقعی.

اعلامجدی، علی (متولد ۱۳۱۷)

۲۵. از بروکسل تا مکه، تهران، عامری، چاپ ۳، ۱۳۸۶، ۹۱ ص، وزیری.

افتخاری، احمدعلی

۲۶. سفر به وادی وحی (مکه رفته و کعبه دیده آمده باز)، تهران، آوای مطهر، چاپ ۱، ۱۳۹۱، ۱۶۰ ص، رقعی.

افتخاری گلپایگانی، علی

۲۷. قبل از حج بخوانید، به ضمیمه خاطرات حرمین شریفین، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۹۱، ۲۰۸ ص، رقعی.

افخمی عقدا، عصمت

۲۸. سفری به سرزمین عشق، تهران، البرز فردانش، چاپ ۱، ۱۳۹۰، ۱۰۰ ص.

افشار ارومی، میرزا عبدالحسین خان

۲۹. سفرنامه مکه معظمه (۱۲۹۹-۱۳۰۰ ق.). (۱۲۶۱-۱۲۶۲ ش)، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۲۸۰ ص، وزیری.

دوران جوانی حضرت مهدی است. ابتدا داستان شرفیابی یعقوب بن یوسف در سال ۲۸۱ق و اسناد و منابعی که این جریان را ذکر کرده‌اند معرفی شده و دیدگاه علامه مجلسی، شیخ طوسی و سید ابن طاووس نقل گردیده است. سپس ملاقات‌های دیگری مانند ملاقات محمد بن عبدالله قمی و اشعار و مطالبی در خصوص عشق و محبت به حضرت مهدی (عج) ارائه شده است.

برازجانی، فاطمه

۴۷. بهشت عرفه: دل‌نوشته‌های یک زائر کوی دوست، قم، هاجر، چاپ ۱، ۱۳۹۱، ۹۶ص، پالتویی.

دل‌نوشته‌هایی از رهیافت‌های معنوی نویسنده از «سفر حج» و سفر به «عتبات عالیات» است.

بزرگوار، سیدعلی محمد (متولد ۱۳۳۶)

۴۸. اولین کاروان عمره دانش‌آموزی استان کهگیلویه و بویراحمد، یاسوج، چویل، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۱۱۶ص، رقعی.

خاطرات روحانی اولین کاروان عمره دانش‌آموزی استان کهگیلویه و بویراحمد از سفر عمره است.

بسطامی، محمدعلی

۴۹. دانستنیهای سفر حج، تهران، حبیبی، چاپ ۱، ۱۳۴۲، ۱۴۹ص، حبیبی.

بغدادی، لعیا (متولد ۱۳۵۵)

۵۰. طواف عشق، تهران، مشهد، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۳۱ص، پالتویی.

بقایی، اسدالله^۷ (متولد ۱۳۲۷)

۵۱. ز ملک تا ملکوت: سفرنامه حج، اصفهان، فرزانه‌سازان، چاپ ۱، ۱۳۷۵، ۲۰۶ص، رقعی.

چاپ دیگر

قم، دفتر تبلیغات اسلامی، مرکز انتشارات، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۱۹۱ص، رقعی.

بنده‌خدا، رضا

۵۲. سفرنامه حج: لحظه‌های غنیمت، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری، کارشناسی گروه قصه، چاپ ۱، ۱۳۷۵، ۹۶ص.

بنی‌الحسینی، سیدمحمد تقی

۵۳. حج به نیابت، به کوشش عباس دهقانیان، تهران، پرشکوه، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۱۳۶ص، رقعی.

ایزدخواه، مجید (متولد ۱۳۵۶)

۳۶. او، تهران، مسیر دانشگاه، فرهنگ نما، چاپ ۱، ۱۳۹۰، ۱۸۶ص.

بابایی، گلعلی (متولد ۱۳۴۲)

۳۷. غوغای غبار: یادداشت‌های سفر حج، به کوشش مرکز آفرینش‌های ادبی حوزه هنری، تهران، شرکت انتشارات سوره مهر، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۱۸۶ص، رقعی.

بابائیان‌فر، محمدمصطفی

۳۸. میقات عشق، قزوین، مهرگان دانش، سایه‌گستر، چاپ ۱، ۱۳۹۲، ۱۰۰ص.

بازرگان، مهدی^۶ (۱۲۸۶-۱۳۷۳)

۳۹. خانه مردم، به ضمیمه یادداشتی از سفر حج، تهران، دفتر پخش کتاب، چاپ ۱، ۱۳۵۶، ۸۳ص.

چاپ دیگر:

۴۰. یادداشت‌های روزانه: خاطراتی از دوران جوانی، سفر حج، دادگاهها و زندان سیاسی، به کوشش عبدالعلی بازرگان، تهران، قلم، چاپ ۱، ۱۳۷۶، ۵۹۲ص، وزیری.

باقری، محسن

۴۱. سرزمین آسمانی: یادنگار سفر عمره دانشجویی، تهران، زعیم، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۱۱۲ص، رقعی.

باقری‌فرد، مرتضی (متولد ۱۳۳۹)

۴۲. طوافنامه: ۳۰۰ کیلومتر طواف، تهران، مرتضی باقری‌فرد، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۴جلد.

بحرینی، سیدمجتبی (متولد ۱۳۲۵)

۴۳. اینجا مدینه است، تهران، مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۳۵۲ص، رقعی.

۴۴. اینجا مشاعر است، تهران، مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۳۵۲ص، رقعی.

۴۵. اینجا مکه است، تهران، مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۴۴۰ص، رقعی.

۴۶. حدیث دیدارها: دیدار در مکه، تهران، مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۹۹ص، رقعی.

گزارش‌هایی از ملاقات شخصیت‌ها و عالمان با حضرت مهدی (عج) در سفرهای حج است. این دیدارها مربوط به عصر غیبت صغری و

۶. مهندس بازرگان؛ سبحان، مهدی و صالح، عبدالله.

۷. بقائی اصفهانی، اسدالله؛ بقائی نائینی، اسدالله.

بهاء‌التولیه، داوود

۵۴. سفرنامه بهاء‌التولیه: سفرنامه میرزا داوود ملقب به بهاء‌التولیه از مشهد به مکه معظم و عتبات عالیه (آغاز قرن بیستم)، به کوشش و تصحیح برات شمسا،^۸ مشهد، برات شمسا، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۲۳۰ ص.

بهار، راشد (متولد ۱۳۰۶)

۵۵. سفرنامه بیاد آن روزها، مشهد، محقق، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۲۲۲ ص، رقی.

بهبودی، هدایت‌الله (متولد ۱۳۳۹)

۵۶. سفر به قبله: یادداشت‌های سفر حج ۱۳۷۰، تهران، سوره مهر، چاپ ۲، ۱۳۸۷، ۶۸ ص، رقی و سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری، ۱۳۷۰، ۶۲ ص، رقی.

بهرامی، حسین

۵۷. سفر به سرزمین وحی، قم، عصر ظهور، ۱۳۹۲، ۲۲۰ ص، رقی.

بهرامی‌پور، فرخ‌لقا

۵۸. از عرش کسی نام مرا می‌خواند: سفرنامه حج، تهران، سازمان بسیج دانشجویی، ۱۳۹۱، ۱۲۴ ص.

بیطرف، محمد (متولد ۱۳۲۰)

۵۹. خس چهل ساله: سفرنامه حج، تهران، پازینه، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۱۵۶ ص، رقی.

بیگ‌زاده، بختیار

۶۰. برگزیده‌هایی از سفر حج، قم، بشاشه، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۲۰۸ ص، رقی.

پورزاهد، رضا

۶۱. نگاه دوم، تهران، مهرتابان تهران، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۷۷ ص، رقی.

پوزش شیرازی، حسین

۶۲. سمت مرطوب حیات، [به سفارش دفتر نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه علوم پزشکی شیراز]، شیراز، فلک سبز، ۱۳۹۱، ۱۲۸ ص.

پیرغیبی، پروین

۶۳. ارمغان سفر زیارت خانه خدا، شیراز، چاپ مصطفوی، ۱۳۳۶، ۳۲ ص.

تابنده، سلطان حسین^۹ (۱۲۹۳-۱۳۷۱)

۶۴. خاطرات سفر حج، تهران، حقیقت، چاپ ۱، ۱۳۸۸، بیست+۳۸۸ ص و بی‌جا، چاپخانه دیبا، چاپ ۲، ۱۳۵۷/۱۳۹۹ق،

۸. متولد ۱۳۳۰

۹. رضا علیشاه؛ تابنده، فضل‌الله؛ تابنده گنابادی، سلطان‌حسین؛ گنابادی، سلطان‌حسین.

۳۳۸ ص، رقی.

ترابی، حسام‌الدین (متولد ۱۳۵۹)

۶۵. مهمان خانه خدا، تهران، آرون، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۱۵۲ ص.

تقوی فرد، محمدرضا (متولد ۱۳۴۷)

۶۶. تولد سوی: سفرنامه حج، تهران، هم قلم، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۲۰۰ ص.

تقوی میلانی، سمانه

۶۷. دل‌باختگان دیار نور: خلاصه خاطرات دانش‌آموزی سفر عمره، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۵۴ ص، پالتویی.

تقی‌زاده، میرزاعلی

۶۸. سفرنامه حج و زیارت: شامل نشر و نظم گردآوری و تحقیق درباره مقامات متبرکه زیارتی و سیاحتی کشورهای اسلامی، قم، زلال کوثر، ۱۳۹۰، ۲۱۸ ص، پالتویی.

تلافیان، احمد (متولد ۱۳۳۸)

۶۹. پروازگه جبرئیل، مشهد، محب، چاپ ۱، ۱۳۷۹، ۴۱ ص.

تونه‌ای، مجتبی (متولد ۱۳۴۹)

۷۰. پا به پای ابراهیم: یادداشت‌های سفر حج، قم، شمس طیار، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۷۹ ص، رقی.

تهرانی، حسن (متولد ۱۳۲۲)

۷۱. حریم یار، تهران، فیض‌کاشانی، تربت، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۲۵۶ ص.

ثابت اقلیدی، محمدتقی

۷۲. سفرنامه‌چه حج، با همکاری فرشته افضلی، شیراز، نوید شیراز، ۱۳۹۰، ۱۲۸ ص، رقی.

اثر حاضر در بردارنده خاطرات نگارنده از سفر حج تمتع است که در سال ۱۳۸۳ انجام شده است. محمدتقی ثابتی اقلیدی متولد سال ۱۳۴۱ در شهرستان اقلید است که بیست و پنج سال در کسوت معلمی خدمت کرده و دستی در نوشتن دارد.

ثقفی، عاطفه

۷۳. دو بهشت: یادداشت‌های سفر حج بیت‌الله الحرام، قم، بضعة الرسول (ص)، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۷۲ ص، رقی.

ثواقب، جهانبخش (متولد ۱۳۳۹)

۷۴. حریم عشق: روایتی از سفر حج ۱۳۸۴، شیراز، نوید شیراز، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۱۹۲ ص، وزیری.

جامع نائینی، بتول

۷۵. راهی به سوی خدا: یادداشت‌هایی درباره حج و مشاهداتی از آن سفر، قم، تسنیم، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۳۶۷ ص، وزیری.

سال ۱۳۳۲ ادامه یافته است. سفرنامه دوم که با عنوان «تفصیل سفر مکه معظمه» آمده، نوشته میرزا محمود خان مدیرالدوله، وزیرلشکر برادر میرزا احمد خان مشیرالسلطنه است که فرد اخیر از رجال مشهور دولت قاجاری، وزیر داخله، عدلیه و مالیه بود. این سفر در شعبان ۱۳۲۱ قمری آغاز شده و تا صفر ۱۳۲۲ طول کشیده است.

۸۳. سفرنامه مکه (سال ۱۲۹۹ق) به ضمیمه سفرنامه منظوم مکه (حوالی ۱۲۶۰ق)، قم، دلیل ما، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۱۲۸ص، وزیری.

گزارش و معرفی دو سفرنامه تاریخی از حج است. اولی از نویسندگان ناشناخته که در سال ۱۲۶۰ قمری نوشته شده است و به اعتقاد گردآورنده نثر بسیار عامیانه‌ای دارد و دارای غلط‌های نوشتاری فراوان است. ارزش این سفرنامه اطلاعات جغرافیایی و فرهنگی مسیر مسافر و اطلاعاتی است که از اوضاع حرمین شریفین در آن عصر به دست می‌دهد. سفرنامه دوم از میرزا جلایر است که به صورت منظوم سامان یافته است. نویسنده از نظم کلی سخن می‌گوید و از اینکه کسی در حق کسی ستم نمی‌کند و در پایان شرحی درباره وضعیت عتبات و دشواری‌های پدیده آمده برای ایرانیان نوشته است.

۸۴. سفرنامه منظوم حج: هزار و دو بیست بیت، قم، نشر مشعر، ۱۳۷۴، ۱۶۰ص، رقیعی.

معرفی و توصیف قطعه شعری درباره حج است. این قطعه شامل ۱۲۰۰ بیت مثنوی روان و زیبایی است که بانویی فرهیخته و دانشمند در دوره صفوی سروده است. وی مثنوی خویش را در راه سفر حج به نظم کشیده است. او نکته‌ها و آگاهی‌های جالبی از شهرها و بلاد مردم آن سامان و خلق و خوی‌شان بیان کرده و تصویری از چگونگی حج‌گزاری مسلمانان، به ویژه شیعیان در قرن دوازدهم قمری ارائه می‌دهد. سراینده این منظوم، تحت تأثیر شاعر بلندآوازه، حکیم نظامی این اشعار را سروده است. محقق این اثر توانسته اطلاعات دقیقی درباره هویت این بانو به دست آورد.

۸۵. سفرنامه‌های حج قاجاری، تهران، علم، ۱۳۸۹، ۸ جلد، وزیری.

برای شناخت آیین حج‌گزاری ایرانیان در دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۳ق)، مهم‌ترین منبع سفرنامه‌های حجاجی است که در این دوره درباریان، دبیران و علما نوشته‌اند. تعداد این سفرنامه‌ها نزدیک به پنجاه عنوان است که بسیاری از آنها به چاپ رسیده است و در دسترس عموم قرار دارد. گفتنی است از میان ده‌ها سفرنامه حجاجی که در دوره قاجار نوشته شده، تنها چند نمونه به صورت عمومی شناخته شده است. در جلد نخست از مجموعه هشت جلدی «پنجاه سفرنامه حج قاجاری» پس از درج مقدمه مفصلی درباره حج‌گزاری ایرانیان در دوره قاجار، سفرنامه‌هایی از این افراد درج شده است: خواجه عبدالکریم شیرازی، محمد رحیم‌الدین

جامعی، جلال (متولد ۱۳۳۵)

۷۶. راز مسجد شجره، شیراز، لوزا، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۴۸ص.

جزینی، محمدجواد^۱ (متولد ۱۳۴۴)

۷۷. ملاقات در شب آفتابی: سفرنامه حج، تهران، فراندیش، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۶۰ص.

جعفرزاده، حسین

۷۸. کبوتران عاشق: سفرنامه حج، تبریز، احرار، ۱۳۹۱، ۴۸ص، رقیعی.

جعفریان، رسول (متولد ۱۳۴۳)

۷۹. به سوی ام القری: سفرنامه حج سال ۱۳۷۳ ش، قم، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۷۳، ۳۴۳ص، وزیری.

خاطرات و بعضی از مطالب تاریخی، جغرافیایی و سیاسی مؤلف از حج سال ۱۳۷۳ شمسی است. مؤلف قبل از بیان خاطرات خود، در مقدمه‌ای گزارشی از سفرنامه‌های فارسی حج داده و اطلاعات مأخذشناسی شماری از آنها را داده است. کتاب سه ضمیمه دارد. سفرنامه حج میرزا علی اصفهانی (۱۳۳۱ق) و سفرنامه حج محمدولی میرزای قاجار (۱۲۶۰ق) و «الوجیزه فی تعریف المدینه» از میرزا محمد مهندس (۱۲۹۴ق) توسط مؤلف تصحیح و ضمیمه کتاب شده است.

۸۰. چهارده سفرنامه حج قاجاری دیگر، تهران، نشر علم، ۱۳۹۲، ۱۰۵۴ص، وزیری.

این اثر در تکمیل مجموعه هشت جلدی سفرنامه‌های حج قاجاری از همین نویسنده است که پیش از این منتشر شده است. در این جلد مؤلف چهارده سفرنامه جدید را که تصحیح کرده آورده است.

۸۱. حج‌گزاری ایرانیان در دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴)، بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۷۹، ۹۴ص، وزیری.

گزارش و معرفی بیست سفرنامه حج است که از دوره قاجار باقی مانده است. بیشتر این سفرنامه‌ها توسط مقامات برجسته کشوری و دولتی به رشته تحریر درآمده است. به دلیل شخصیت نویسندگان، ادبیات به‌کاررفته در این سفرنامه‌ها قابل توجه است. نیز یک جنبه مهم دیگر این سفرنامه‌ها این است که وضعیت حج‌گزاری ایرانیان در آن دوره را نشان می‌دهند.

۸۲. دو سفرنامه حج، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۱۴۴ص، رقیعی.

گزارش و معرفی دو سفرنامه حج است. نخست «سفرنامه مرجانی» آمده که سفرنامه ابوالقاسم مرجانی آیین کلائی از روحانیان اهالی طالقان است. تاریخ سفر وی از رمضان سال ۱۳۳۱ قمری آغاز شده و تا محرم

۱. جزینی، جواد.

تکدرخت، ۱۳۹۲، ۸۸ص، وزیری.

جمالی، مسیح‌الله

۸۹. سفرنامه از قمشه (شهرضا) تا مکه، شهرضا، کتابخانه صاحب‌الزمان، چاپ ۱، ۱۳۶۳، ۱۶۰ص.

جمعی از دانشجویان

۹۰. اولین نگاه: احساسات و عواطف دانشجویان عمره‌گزار در مکه و مدینه، جمعی از دانشجویان عمره‌گزار، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۱، ۱۴۸ص، رقعی.

۹۱. باران شوق: خاطرات دانشجویان عمره‌گزار، تدوین ستاد عمره دانشگاهیان نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۸۹، ۷۲ص، پالتویی.

۹۲. داستان اشتیاق: خاطرات دانشجویان عمره‌گزار، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۱، ۱۴۳ص، جیبی.

۹۳. سرزمین نور: خاطرات دانشجویان از سفر حج، به کوشش حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت و وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ستاد دانشجویی، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۱، ۲۰۴ص، رقعی.

مجموعه خاطرات و توصیف جمعی از دانشجویان دانشگاه کاشان است که در قالب طرح عمره دانشجویی به سرزمین حجاز اعزام شده‌اند. بیشتر نوشته‌ها جنبه ادبی دارد و به صورت سفرنامه یا مقاله یا شعر نگاشته شده است. برخی از گفتارهای این کتاب عبارتند از دانشگاه تا کعبه نوشته بهزاد قربانی، بو‌دها و نبو‌دها نوشته فریدون یگانه، هجرت از خود به خدا نوشته مرجان صمیمت، می محبت از باده ساقی نوشته مقداد نمکی و در اسرار حج نوشته مژگان سککی.

۹۴. سفر عشق: خاطرات دانشجویی از سفر عمره، قم با همکاری ستاد عمره دانشجویی، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۱۱۵ص، پالتویی.

۹۵. همراهان عرشی، جمعی از دانشجویان عمره‌گزار، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۱، ۷۶ص، جیبی.

جوادی، سید محمود

۹۶. غیر از خدا هیچ کس نبود: سفرنامه حج، [تهیه‌کننده] حوزه هنری استان تهران، تهران، سوره مهر، ۱۳۹۱، ۱۶۸ص.

جهانفر، محمد (متولد ۱۳۱۲)

۹۷. سفرنامه عشق: به همراه جمعیت زائر و تقریرات جناب آقا ابوترابی در بحث تقلید، تهران، جهان فرهنگی، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۱۲۰ص، رقعی.

قادری، حافظ محمد عبدالحسین کرناکی، محمدولی میرزا قاجار؛ میرزا جلالیر، محمدعلی بن محمد رضی بروجردی و میرزا علی اصغر خان اعتمادالسلطنه. جلد دوم شامل سفرنامه‌های سیف‌الدوله، بانو شاه جهان بیگم، یعقوب میرزای تبریزی، سفرنامه‌ای از مؤلفی ناشناخته و علی حسین بن خیرات علی است. سومین مجلد از این مجموعه مشتمل است بر چهار سفرنامه حج: فرهاد میرزا معتمدالدوله، میرزا محمد مهندس، سید محمد رضا طباطبایی تبریزی و نجم‌الملک. چهارمین مجلد از این مجموعه در بردارنده سفرنامه‌های این افراد است. حسام‌السلطنه، عصمت‌السلطنه دختر فرهاد میرزا، محمد ابراهیم مشتری طوسی، میرزا عبدالحسین خان افشار، سه سفرنامه اعم از منظوم و منثور از افرادی ناشناخته و رحمت... بن ملا عاشور بخارایی. در جلد پنجم سفرنامه‌هایی از این افراد درج گردیده است. محمد حسین فراهانی، نایب‌الصدر شیرازی، میرزا عبدالمجید مجدی، محمد رضا ظهیرالملک و بانو علویه کرمانی. در جلد ششم هشت سفرنامه حج. سه سفرنامه از مؤلفان ناشناخته و بقیه از حاجی سلیم خان تکابی، ملا ابراهیم کازرونی، امین‌الدوله، کارپرداز و عبدالسلام ترابی درج شده است. در مجلد هفتم هشت سفرنامه حج آمده که نویسندگان آنها عبارتند از: وقارالدوله، حاجی عبدا... فراگوزلو، رئیس‌الذکرین، مدیرالدوله، مخبرالسلطنه، میرزا داوود وزیر و وظایف، میرزا علی اصفهانی و ابوالقاسم مرجاتی. جلد هشتم که آخرین جلد این مجموعه است در بردارنده سفرنامه‌هایی از این افراد است: محمد حسین منشی‌زاده، سید فخرالدین جزایری، ایازخان قشقایی، سید احمد هدایتی و لطفعلی خان اعلایی.

۸۶. مقالات تاریخی: ۱. تیراجل در صدمات راه جبل، ۲. سفرنامه مکه، شام، مصر و عراق، ۳. شناخت نامه، قم، دلیل ما، چاپ ۱، ۱۳۸۱، جلد نهم، ۳۷۶ص، وزیری.

مجموعه چند مقاله و سفرنامه درباره حج است. در نهمین جلد از مجموعه دوازده جلدی «مقالات تاریخی»، هفت مقاله تحقیقی و تصحیح چند رساله به چاپ رسیده که عبارتند از: ۱. تیراجل در صدمات راه جبل (گزارش دشواری‌های سفر حج از راه جبل)، تألیف سال ۱۲۹۹ق. ۲. سفرنامه مکه، شام، مصر و عراق (سال ۱۳۴۰ه.ق)، تألیف سید فخرالدین جزائری. ۳. شناخت نامه آثار فارسی درباره حرمین شریفین. ۴. بدعت کشف حجاب در ایران. ۵. حجاب و ضد حجاب در شعر فارسی معاصر. ۶. کتاب‌شناسی حجاب. ۷. مشهد در یک نگاه.

جعفری چمازکتی، احمد^{۱۱}

۸۷. روایتی از سفر حج تمتع: میخانه و پیمان، تهران، آبارون، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۸۴ص.

جلالی، قربان

۸۸. یالقیز کن‌دیم (مجموعه شعر ترکی به انضمام سفرنامه حج)، تهران،

۱۱. چمازکتی، احمد

و مصر را توصیف می‌کند؛ هر چند ثبت وقایع شخصی شاهزاده. که معمول بین درباریان در سفرنامه نویسی بوده. حجم بیشتر کتاب را به خود اختصاص داده است.

حسن بیگی، ابراهیم (متولد ۱۳۳۶)

۱۰۴. سفر سبز: قصه‌واره‌ای از سفر به حج، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۱۰۲ ص، رقعی.

ویرایش قبلی کتاب حاضر تحت با قصه‌واره‌ای از سفر به حج: سفر سبز توسط حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی در سال ۱۳۷۳ منتشر شده است.

حسن زاده، مهدی (متولد ۱۳۵۰)

۱۰۵. خاطرات سفرهای نورانی همراه با راهیان نور: خاطرات سفر به سرزمین وحی مکه مکرمه و مدینه منوره، سفر به سرزمین عشق کربلای معلّا، سفر به سرزمین نور، قم، آیین احمد (ص)، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۱۲۸ ص، رقعی.

حسین زاده، محمد علی (متولد ۱۳۴۰)

۱۰۶. سفرنامه نور، تهران، زعیم، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۱۰۴ ص، جیبی.

حسین نیا، عبدالحمید (متولد ۱۳۲۹)

۱۰۷. یادداشت‌های سفر حج، کرمانشاه، نوپردازان، چاپ ۱، ۱۳۷۷، ۷۱ ص، پالتویی.

حسینی، قدیر

۱۰۸. در حریم یار، گرگان، عشق دانش، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۸۲ ص.

حسینی، سیدمجید (متولد ۱۳۵۸)

۱۰۹. اعترافات شهر خدا: خرده روایت‌های متن، حاشیه و امیراز سفر به حجاز و ریاض، تهران، شرکت انتشارات سوره مهر، ۱۳۹۲، ۲۱۶ ص، رقعی.

کتاب حاضر در بردارنده شرح سفر «سید مجید حسینی»، دکترای علوم سیاسی از دانشکده حقوق و علوم سیاسی تهران. به مدینه و مکه است. وی در این روایت نگاهی متفاوت به سفر حج و فضای فرهنگی و اجتماعی این سرزمین دارد.

۱۱۰. کلوخ‌های بلور، مقدمه سید مهدی شجاعی، تهران، فرهنگسرای پایداری، انتشارات مستند، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۷۶ ص، خشتی و تهران، فراندیش، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۷۰ ص، خشتی.

حسینی نژاد، سیدحسین (متولد ۱۳۳۷) (به کوشش)

۱۱۱. خانه دوست به روایت حج‌گزاران، تهران، لوح زرین، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۳۴۴ ص، رقعی.

مجموعه خاطرات برخی از دانشگاهیان در سفر زیارتی به مکه و مدینه است. راه‌اندازی کاروان دانشگاهیان به حج از ابتکارات بعثه مقام معظم رهبری است.

چقایی، حجت الله

۹۸. لبیک دعوت دوست: سفرنامه حج، اراک، نشر نویسنده، ۱۳۹۱، ۷۰ ص.

حاجب الدوله، علی بن حسین^{۱۱} (درگذشت ۱۲۸۵ ق)

۹۹. سفرنامه حاج علی خان اعتماد السلطنه، به کوشش سید علی قاضی عسکر، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۷۹، ۱۸۴ ص، وزیری. سفرنامه حاج علی خان اعتماد السلطنه از مردان سلسله قاجار است. ایشان متهم به قتل امیرکبیر نیز هست. اگرچه وی به دلیل ارتکاب چنین جنایت بزرگی در تاریخ کشور ما فردی خوش نام نیست، اما از آنجا که سفرنامه تنظیمی وی حاوی اطلاعات تاریخی، جغرافیایی، علمی و دینی فراوان است، می‌تواند برای دانش‌پژوهان و به‌ویژه مورخان مفید باشد. این سفر در سال ۱۲۶۳ قمری برابر با ۱۸۳۶ میلادی انجام شده است و شامل سفرنامه عتبات عالیات و مکه و مدینه است.

حاج علی محمدی، محمد حسن

۱۰۰. کعبه در زنجیر، تهران، سروش، چاپ ۱، ۱۳۶۲، ۱۴۸ ص، رقعی، تهران، روزنامه اطلاعات، ۱۳۶۲.

حج و زیارت استان مرکزی

۱۰۱. طوبای زیارت مجموعه خاطرات تعدادی از کارگزاران سفرهای زیارتی، قم، نجبا، ۱۳۸۹، ۸۴ ص، پالتویی.

حجتی، سید محمد باقر (متولد ۱۳۱۶)

۱۰۲. در حریم کعبه، به کوشش حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۲۲۴ ص، رقعی.

حسام السلطنه، مراد میرزا (۱۲۳۳-۱۲۹۹ ق)

۱۰۳. سفرنامه مکه: گزارش وقایع سفر به: استانبول، مکه، مدینه، دمشق و بیت المقدس، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۷۴، ۳۶۰ ص، وزیری.

گزارش سفرهای مؤلف به نقاط مختلف از جمله مکه و مدینه است. جعفریان در مقدمه آورده که ادبیات سفرنامه نویسی در دوره قاجار رشد چشمگیری یافت. یکی از زمینه‌های سفرنامه نویسی این دوره، سفرهای حج است. حسام السلطنه فرزند عباس میرزا از جمله کسانی است که در سفر حج به سال ۱۲۹۷، وقایع و حوادث سفر خود را تقریر و یکی از ملازمانش آن را تحریر کرده است. وی کمابیش اوضاع اجتماعی و سیاسی شهرها و اماکنی چون مکه، مدینه، استانبول، سوریه، فلسطین

۱۱. اعتماد السلطنه، حاج علی خان؛ مقدم مراغه‌ای؛ علی بن حسین.

۱۲۱. سفرنامه تحقیقی. توصیفی حج (عمره مفرده): در بزم وصال، تبریز، مهد آزادی، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۵۵۶ ص، رقعی.

دارابی، علی (متولد ۱۳۴۰)

۱۲۲. از خانه خود تا خانه خدا: یادداشت‌های سفر حج، تهران، شورای هماهنگی تبلیغات اسلامی، چاپ ۱، ۱۳۷۴، ۸۲ ص، رقعی.

دانش، شکرالله (متولد ۱۳۳۷)

۱۲۳. سفر به دیار معرفت (مکه و مدینه): سفرنامه عمره مفرده با رویکرد آموزشی، قم، نوای قلم، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۱۶۰ ص.

دانشجویان کاروان کوثر

۱۲۴. روایت دعوت: واگویی‌های نخبگان و دانشجویان کاروان کوثر (عمره دانشجویی ۸۸)، تهران، مهر و ماه نو، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۴۴ ص، پالتویی.

دانشگاه آزاد اسلامی، واحد جنوب تهران

۱۲۵. شمیم حج، به کوشش جامعه اسلامی دانشجویان دانشکده فنی دانشگاه آزاد اسلامی تهران واحد جنوب، تهران، زعیم، چاپ ۱، ۱۴۲۱ ق/ ۱۳۷۹ ش، ۱۴۴ ص، پالتویی.

داوودپور، مرضیه (متولد ۱۳۳۵)

۱۲۶. خانه دوست اینجاست، مشهد، پاژ، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۲۱۲ ص، رقعی.

دشتی، محمد (۱۳۳۰-۱۳۸۰)

۱۲۷. سفرنامه حج: شنیدنی‌های سفر حج، قم، مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین (ع)، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۱۹۲ ص، جیبی.

دلاویز، احسان (متولد ۱۳۵۹)

۱۲۸. و خدایی که در این نزدیکی است: سفرنامه حج عمره تابستان ۸۱، تهران، متن‌گستران آریا، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۴۰ ص، رقعی.

دهقان، علی

۱۲۹. به سوی خانه خدا: گزارش مشروح سفر به عربستان سعودی و انجام مناسک فریضه حج تمتع از ۲۳ آذر تا ۱۹ دی ماه ۱۳۵۲ خورشیدی، بی-جا، بینا، ۱۳۵۴، ۲۷۶ ص.

ذوالقدر شجاعی، حسین

۱۳۰. راهنمای حاج و سفرنامه حج، تهران، شرکت نسبی اقبال و شرکاء، ۱۳۳۵، ۷۹ ص.

رازی، احد

۱۳۱. سفرنامه: ارمغان حج، ویرایش رضا ایراندوست، تبریز، اختر، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۱۹۱ ص، رقعی.

گزیده‌ای از مجموعه مقالات از برخی نویسندگان درباره حج و موضوعات مرتبط با آن است. گردآورنده تلاش کرده درباره هر یک از ارکان و اماکن مطلبی را انتخاب و در مجموعه بیاورد. وی مطالب را در ده بخش تقسیم کرده است. بخش اول که بیشتر مطالب را به خود اختصاص داده، درباره فلسفه و روح حج است. عناوین بخش‌های دیگر عبارتند از: مدینه، بقیع، مکه، کعبه، سعی، عرفات، مشعر، منی و ره‌آورد. در این مجموعه توصیفات حدود ۵۰ نفر از حج‌گزاران آمده است.

حقگو، جمشید

۱۱۲. سفر عشق: ره‌آورد سفر حج، تهران، دانش‌پذیر، ۱۳۹۲، ۱۱۱ ص.

حلی‌ساز، محمدرضا

۱۱۳. میکده عشق، تهران، کتاب شمس، ۱۳۹۲، ۱۲۸ ص، رقعی.

حمزه، ساده

۱۱۴. حاجی بعد از این، تهران، شولا، چاپ ۱، ۱۳۸۱، ۱۴۰ ص، رقعی.

حیدری، حسام (متولد ۱۳۷۱)

۱۱۵. از فرود تا فراز، سمیرم، سام آرام، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۷۱ ص، رقعی.

حیدری، فاطمه

۱۱۶. هستم اگر می‌روم، تهران، نشر مشعر، ۱۳۹۰، ۹۹ ص، رقعی.

خاکتژاد، فرهنگ

۱۱۷. سفرنامه مصور حج، تهران، مؤسسه فرهنگی نشر آیندگان، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۸۵ ص، رقعی.

خلیلی، عیسی (متولد ۱۳۴۵) (به کوشش)

۱۱۸. صدایی به بلندای هفت آسمان: سفرنامه سردار شهید اسلام سید محمد نژاد غفاری، تهران، نشر شاهد، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۱۰۴ ص.

بخش‌هایی از کتاب خاطرات و یادداشت‌های شهید محمد نژاد غفاری از سفر حج است. این شهید هنگام عزیمت به مکه و مدینه برای مناسک حج یادداشت‌هایی نوشته بود تا اینکه به اهتمام عیسی خلیلی تدوین شد و به صورت کتاب آماده چاپ شد.

خواص، حبیب‌الله

۱۱۹. مدینه: دنباله درس حج، تهران، طلوعه ظهور، ۱۳۹۰، ۲۱۲ ص، وزیری.

خوش‌صورت موفق، اعظم

۱۲۰. راحله، قم، شکوفه یاس، ۱۳۸۹، ۸۸ ص.

خیری، سیروس (متولد ۱۳۴۴)

۱۳۳۸-۱۳۶۴).

راسخی لنگرودی، احمد (متولد ۱۳۳۸)

۱۳۲. در شعاع انس: سفرنامه حج، تهران، ندای اندیشه، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۱۳۱ ص، رقی. ۱۳۸۳.

رجائی، غلامعلی (متولد ۱۳۳۶)

۱۳۳. تا عشق با عشق: سفرنامه دمشق، کربلا، مکه، تهران، نیکتاب، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۱۴۹ ص، رقی. ۱۳۸۳.

این کتاب گزارش سفرهای مؤلف به چند شهر مهم تاریخی و زیارتی از جمله مکه و مدینه است.

رحماندوست، مجتبی (متولد ۱۳۳۳)

۱۳۴. سفر غربی: سفرنامه حج، تهران، شرکت انتشارات سوره مهر، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۲۲۷ ص، رقی. ۱۳۸۵.

رزاق پور، زهرا (متولد ۱۳۳۰)

۱۳۵. خاطرات حج عمره، گرگان، مختومقلی فراغی، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۳۲ ص.

رسولی، روح‌الله

۱۳۶. با کاروان طاهر: سفرنامه حج، قم، معصومین (ع)، ۱۳۹۰، ۷۶ ص.

رشیدی، اسماعیل و نظری، محمد (به کوشش)

۱۳۷. زائرپیز: گذری بر نیم قرن تغییر و تحول مکه و مدینه از زبان حاج مصطفی رشیدی، شیراز، میرزای شیرازی، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۱۲۷ ص، رقی. ۱۳۸۶.

بررسی و تحلیل مسائل حج از زبان قدیمی‌ترین امیرالحاج در شیراز است.

رضاخانی، محمد^{۱۴} (متولد ۱۳۰۲)

۱۳۸. خاطرات زیارت خانه خدا و عتبات عالیات در خدمت راهنما، تهران، به کوشش سید محمود موسوی سعیدی و حبیب‌الله پاک‌گوهر، چاپ ۱، ۱۳۶۶، ۵۲۰ ص، وزیری. ۱۳۶۶.

مجموعه خاطرات نویسنده است که مسائل، مناسک و وقایع حج و مکه را از نگاه عرفانی و صوفیانه آورده است. وی در سال ۱۳۴۶ همراه سلطان حسین گنابادی به زیارت خانه خدا مشرف شده و خاطرات خود را از دیده‌ها و شنیده‌های این سفر نگاشته است. مهم‌ترین ویژگی این اثر آمدن آراء و دیدگاه‌های مرحوم گنابادی به عنوان یکی از اقطاب تصوف در سلسله گنابادی از زبان آقای رضاخانی است.

رضایی، افسانه (متولد ۱۳۵۵)

۱۳۹. در حریم دوست، گرگان، رشاد، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۲۹۳ ص.

رضایی، ایراندخت (متولد ۱۳۲۸)

۱۴۰. آفتاب عشق: خاطرات سفر حجاز، تهران، نشر اوحدی، چاپ ۱، ۱۳۷۹، ۹۶ ص.

مجموعه خاطراتی است که در طول سفر به مکه و مدینه برای اجرای مناسک و اعمال حج یادداشت کرده است.

رضایی، محسن (متولد ۱۳۴۰)

۱۴۱. یادداشت‌های زائر ۱۸۶، تهران، محسن رضایی، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۱۵۸ ص، رقی. ۱۳۸۳.

رضائی، یوسف (۱۲۷۴. ۱۳۶۴)

۱۴۲. حج، مقدمه غلامرضا سعیدی، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۱۹۳ ص، پالتویی. ۱۳۸۵.

چاپ دیگر: حج یوسف، مقدمه غلامرضا سعیدی، قم، دارالتبلیغ اسلامی، بی‌تا، ۱۹۹ ص.

سفرنامه‌ی نویسنده درباره اماکن و ارکان حج است. این کتاب شامل دو بخش است. در بخش نخست بخشی از فلسفه حج و ارکان آن بیان شده است. بخش دوم به سفر نویسنده به حج در سال ۱۳۹۵ قمری اختصاص داده شده است.

رضوی، هاشم (متولد ۱۳۳۸)

۱۴۳. طواف در باران: مجموعه‌ی خاطرات سفرهای متعدد حج بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، مشهد، کاتبان، چاپ ۱، ۱۳۷۸، ۳۰۹ ص.

رفیعی، حسن رضا

۱۴۴. چراغستان خاموش و مسجد بی محراب: خاطره‌ها و برداشت‌هایی از سفر حجاز، تهران، سوره مهر، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۲۲۸ ص، رقی. ۱۳۸۶.

رمضانی فرخانی، حسین^{۱۵}

۱۴۵. صبح اندیشه، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۲۴۰ ص، رقی. ۱۳۸۴.

مشهد، نشر الف، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۲۶۴ ص، رقی. ۱۳۸۳.

روشنگر، مجید (متولد ۱۳۱۴)

۱۴۶. عبور از متن برهوت، تهران، مروارید، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۵۵ ص.

رهنمون، مهرداد

۱۴۷. سفرنامه حج عمره مفرده: (ابعاد سیاسی و اجتماعی)، تهران، سبزرایان گستر، ۱۳۹۲، ۷۲ ص، جیبی. ۱۳۹۲.

زاهدی، حمیدرضا

۱۴۸. در همسایگی خدا: ره‌آوردی از حج، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۹، ۱۱۱ ص، رقی. ۱۳۸۹.

۱۵. فرخانی، حسین.

۱۴. خانی، محمد رضا.

زرقانی، مهدی

۱۴۹. از شهر محمد تا سرزمین مولانا، تهران، آنا، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۱۸۲ ص، رقعی.

زواریان، زهرا

۱۵۰. شبستان دل: سفرنامه حج تمتع، سال ۱۳۷۲، تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، انتشارات مدرسه، چاپ ۱، ۱۳۷۸، ۱۵۲ ص، رقعی.

سازمان دانش‌آموزی استان گیلان

۱۵۱. طواف عشق: مجموعه خاطرات دانش‌آموزان از سفر مکه معظمه و مدینه منوره تابستان ۱۳۸۵، گیلان، سازمان دانش‌آموزی، بی‌تا، ۴۸ ص، وزیری.

ساسانی خواه، فائزه (متولد ۱۳۵۷)

۱۵۲. تا صور اسرافیل، تهران، سفینه، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۲۰۶ ص، رقعی.

سامعی، قربانعلی

۱۵۳. باغ سبز عشق: خاطره حج، تهران، مرکز نشر هنر اسلامی، چاپ ۱، ۱۳۷۳، ۸۴ ص، رقعی.

سبحانی، حسن

۱۵۴. دعوت ابراهیم، تهران، نگاه دانش، ۱۳۹۱، ۲۳۳ ص، وزیری.

سبحانی، حسینعلی

۱۵۵. در حریم حرم دوست، همدان، مکنون، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۱۱۷+۱۶ ص، جیبی.

سپری، فریدون

۱۵۶. عمره را آن‌گونه که دیدم به انضمام ادعیه و مناسک عمره و حج، تهران، احسان، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۱۲۰ ص، رقعی.

ستاد عمره و عتبات دانشگاهیان

۱۵۷. سفیدپوشان قبله (خاطرات روحانیون و مدیران کاروان‌های دانشجویی)، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۲، ۱۴۴ ص، جیبی.

۱۵۸. شکوه شیدایی، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۲، ۲۵۵ ص، رقعی.

سلطان محمد میرزا قاجار^{۱۶} (۱۲۲۷-۱۲۸۸ق)

۱۵۹. سفرنامه سیف‌الدوله معروف به سفرنامه مکه، نوشته سیف‌الدوله سلطان محمد، تصحیح و تحشیه علی‌اکبر خداپرست، تهران، نشر نی، چاپ ۱، ۱۳۶۴، ۴۶۹ ص، وزیری.

سلیمانی بزچلوئی، نادر (متولد ۱۳۳۹)

۱۶۰. میقات حج، تهران، مؤلف، ۱۳۸۰، ۱۸۴ ص، رقعی.

سلیم خان تکابی^{۱۷} (درگذشت ۱۳۲۶ق)

۱۶۱. حج‌نامه: سفرنامه حج از سال ۱۳۱۰-۱۳۱۱ هجری قمری، به کوشش رسول جعفریان، قم، مورخ، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۱۴۴ ص.

گزارش سفر حج مرحوم سلیم خان تکابی، از خان‌های کرد منطقه تیکان‌تپه یا تکاب امروزی است. این سفرنامه یکی از تازه‌ترین سفرنامه‌های حج عصر قاجاری است که به دست آمده است و گویای وضعیت مکه و مدینه در یک قرن پیش است. این سفرنامه به دلیل اطلاعات قدیمی و تاریخی که در آن آمده، جزء اسناد باارزش تاریخی است.

سلیمی فر، مصطفی (متولد ۱۳۳۶)

۱۶۲. با دانشجویان در خانه دوست، مشهد، نشر موحد، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۴۷ ص، رقعی.

گزارش خاطرات نویسنده از سفر به مکه و مدینه به همراه دانشجویان دانشگاه‌های شهر مقدس مشهد است. وی که استاد دانشگاه فردوسی مشهد است، خاطرات خود را از وقایع سفر حج و حضور در مکه و مدینه بیان کرده است.

سید، کمال (متولد ۱۳۳۶)

۱۶۳. اسمع یا اخی او فی الطريق الی المیناق، قم، انصاریان، چاپ ۱، ۱۴۲۴ق. ۱۳۸۲/، ۱۶۰ ص، رقعی.

شایان، مهدی (متولد ۱۳۵۶)

۱۶۴. سفیدپوش سیاه‌روی: ذکر خاطرات حج عمره مفرده دانشجویی، ویرایش یاسر اسماعیلی دورباطی، اصفهان، مهدی شایان، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۱۲۱ ص، رقعی.

چاپ دیگر: اصفهان، شمیم معرفت، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۶۴ ص.

مجموعه خاطرات روزانه مؤلف از سفره عمره دانشجویی در شهر ریور ۱۳۷۹ است. وی به همراه دانشجویان در کاروان دانشجویی منطقه چهار کشور عازم سفره عمره شده است.

شرفی، محمود (۱۲۹۱-۱۳۷۰)

۱۶۵. مشتاقی و مهجوری: بخشی از مکاتبات عرفانی حاج سید محمود شرفی به ضمیمه خاطرات حج، به کوشش منصور شرفی، تهران، نشر احسان، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۸۰ ص، رقعی.

مجموعه مکاتبات عرفانی حاج سید محمود شرفی، یکی از علمای اهل

۱۶. محمد میرزا قاجار؛ سلطان سیف‌الدین محمد میرزا قاجار؛ سیف‌الدوله سلطان محمد بن فتحعلی؛ قاجار، محمد میرزا بن فتحعلی.

۱۷. تکابی، سلیم خان.

مدینه النبی، مسجد الحرام، غار حرا، حرم مطهر حضرت زینب (س)، خرابه‌های شام، وادی السلام نجف، حرم امام حسین (ع) پرداخته است.

شهربانوییگم^{۱۹} (درگذشت ۱۱۲۰ق)

۱۷۲. سفرنامه منظوم حج (همراه با نقشه‌ها و تصاویر)، سراینده بانوی اصفهانی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، چاپ ۱، ۱۳۸۶، نه ۱۱۱+ص، خشتی.

چاپ دیگر

۱۷۳. سفرسبزی: خاطرات حج یک زن، سراینده یک بانوی اصفهانی، مؤلف و برگردان به نشر حاجیه همدم کفشگر، اصفهان، پویان مهر، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۲۰۰ص، وزیری.

سفرنامه حج منظوم سیده شهربانوییگم، دختر محتسب الممالک، مربوط به اواخر دوران صفویه با قالب شعر و نظم ادبی است. خاندان سیده بانو اصفهانی از سادات حسنی اردوباد در نزدیکی رود ارس بوده‌اند و در اصفهان زندگی می‌کردند. ایشان طی چند نسل منصب محتسب الممالکی حکومت صفویان را بر عهده داشتند.

این کتاب تحت عنوان سفرنامه منظوم حج: هزارودویست بیت و سفر سبزی: خاطرات حج یک زن، سراینده یک بانوی اصفهانی توسط ناشران مختلف در سال‌های متفاوت منتشر شده است.

شهرزاد، احسان‌اله

۱۷۴. سفر معنوی: حج تمتع، تهران، شوکا، ۱۳۹۰، ۸۰ص.

شهری، محمد (متولد ۱۳۳۱)

۱۷۵. سه سفر، سه نگاه (مکه، قونیه، صوفیه)، مشهد، دستور، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۱۴۷ص.

گزارش سفرهای مؤلف به سه شهر معروف تاریخی. مذهبی جهان و ترسیم مشخصات مهم زیارتگاه‌های این شهرها است. نویسنده در پی کشف تحولات تاریخی اماکن تاریخی و مذهبی در این شهرها و نیز شخصیت‌شناسی کسانی است که این اماکن منسوب به آنهاست.

شهیدی، سید جعفر

۱۷۶. دانستنیهای پیش از حج عربستان سعودی و تاریخ مکه. مدینه، تهران، دفتر تبلیغات و آموزش حج، ۱۳۶۱، ۶۴۰ص.

شیخانی، علی باقر (متولد ۱۳۴۱)

۱۷۷. آن‌گاه که اهل بیت (علیهم السلام) را شناختم، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۱۸۰ص، پالتویی.

۱۹. همدم کفشگر سیجانی، حاجیه: کفشگر، همدم.

سنت، به ضمیمه خاطرات حج وی است. اولین بخش این مجموعه حاصل نگاه عبرت‌آمیز به جهان هستی و شرح تفکر ساعتی است که در یکی از شب‌های مبارک رمضان به وسیله مرحوم سید محمود شرفی نوشته شده و «غم‌نامه» نامیده شده است. بخش دوم نافه «شوق و شرر» است که ایشان پس از زیارت حرمین شریفین کعبه معظمه و روضه مطهر محمدی در سال ۱۳۴۵ نوشته‌اند. بخش سوم بحث حج و محاسن زیارت حرمین شریفین از کتاب سیری در حقایق انسان است که در آن به اهمیت مناسک حج از دیدگاه قرآن و سنت اشاره شده است. بخش دیگر نامه‌ای است پندآمیز در قالب نظم و نثر که به وسیله این عارف خطاب به یکی از دوستانش نگاشته شده است.

شرفی، محمد

۱۶۶. نغمه‌ای از دل به عشق وصل یار (در حاشیه سفر حج)، اهواز، ۱۳۵۲، ۱۳ص، وزیری.

شریل‌لی، مهین دخت (متولد ۱۳۳۶)

۱۶۷. خانه دوست، تهران، مهین شریل‌لی، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۱۴۶ص، رقعی.

شفاعی بجزستان، آرش

۱۶۸. سنگ در سرزمین آینه‌ها: یادداشت‌های سفر حج، تهیه‌کننده: مرکز آفرینش‌های ادبی حوزه هنری، تهران، شرکت انتشارات سوره مهر، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۸۸ص.

شفیعی، نصرالله

۱۶۹. جرعه‌ای از زمزم: خاطرات نصرالله شفیعی از سفر به سرزمین وحی، قم، موعود اسلام، ۱۳۹۰، ۱۲۰ص.

شفیعی سروستانی، اسماعیل^{۱۸} (متولد ۱۳۳۷)

۱۷۰. بخت خاک، تهران، موعود عصر، چاپ ۳، ۱۳۸۷، ۲۰۸ص، رقعی.

گزارش سفر مؤلف به مکه و مدینه و نیز عتبات عالیات است. بخش اول سفرنامه حج و بخش دوم سفرنامه عتبات عالیات نویسنده است. بخش اول این کتاب با عنوان «شوق کعبه» پیش‌تر توسط انتشارات مؤسسه کیهان منتشر شده بود.

شمسا، علی (متولد ۱۳۲۳)

۱۷۱. از مشهد الرضا تا مدینه النبی و از خرابه‌های شام تا گودال قتلگاه، مشهد، نشر الف، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۳۱۱ص، رقعی.

گزارش سفرهای زیارتی و سیاحتی و خاطرات مؤلف از برخی زیارتگاه‌های اسلامی است. او به مکان‌های متبرک مثل مکه معظمه،

۱۸. شفیعی، اسماعیل: سروستانی، اسماعیل.

صابری، حبیب‌الله (متولد ۱۳۲۸)

۱۷۸. ره‌آورد حجاز: سفرنامه حج، تهران، پیام عدالت، چاپ ۱، ۱۳۷۲، ۴۴۸ ص.

صادقی، محمود (متولد ۱۳۳۹)

۱۷۹. سفرنامه حج، تهران، راز قلم، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۵۳ ص، رقعی.

صادقی، میترا (متولد ۱۳۵۲)

۱۸۰. روایت مشرقی: گزیده‌ای از خاطرات مدیران، معاونین و روحانیون کاروان‌های عمره دانشجویی، زیر نظر نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، قم، معارف، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۱۵۲ ص، رقعی.
چاپ دیگر: تهران، فراندیش، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۱۸۲ ص.

صافی، احمد (متولد ۱۳۱۶)

۱۸۱. حج و نیایش الهی: حج برنامه و روشی موثر در هدایت، تربیت، مدیریت و نیایش با خداوند: به انضمام نظام آموزش و پرورش عربستان، ویرایش لیلا ساکی، تهران، کارین، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۱۵۲ ص، رقعی.
عنوان دیگر: حج برنامه و روشی موثر در هدایت، تربیت، مدیریت و نیایش با خداوند.

صافی گلپایگانی، لطف‌الله^{۲۰} (متولد ۱۲۹۷)

۱۸۲. سفرنامه حج، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۴، ۳۰۳ ص، رقعی.
چاپ دیگر: قم، مؤسسه انتشارات حضرت معصومه (س)، چاپ ۱، ۱۳۷۸، ۴۳۲ ص، رقعی.
سفرنامه حج مؤلف در سال ۱۳۶۱ شمسی (۱۴۰۲ قمری) است.

صالح‌زاده، مدینه (متولد ۱۳۴۷)

۱۸۳. سفرنامه حج، تهران، انعام، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۲۹۵ ص.

صالحی قهفرخی، حسین (متولد ۱۳۴۱)

۱۸۴. بام پرواز: سفرنامه حج عمره، فرخ‌شهر، آصف، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۵۵ ص.

صحرائیان، محمدحسن

۱۸۵. سفرنامه عشق، شیراز، نوید شیراز، چاپ ۱، ۱۳۷۶، ۱۱۰ ص، رقعی.
سفرنامه حج مؤلف در سال ۱۳۷۲ شمسی (۱۴۱۳ قمری) است.

صداقتی سعیدی، افسانه

۱۸۶. طریق، مشهد، میراث خورشید، ۱۳۹۲، ۶۰ ص.

صدر، بنت‌الهدی^{۲۱} (۱۹۳۹-۱۹۷۹م)

۱۸۷. ذکریات علی تلال مکه، قم، دارالکتاب الاسلامی، چاپ ۱، ۱۴۲۵ق/۱۳۸۳، ۷۴ ص، رقعی.

صدیق، مرسل

۱۸۸. سفر عرفانی (سفرنامه مکه) از یکشنبه ۱۰/۳/۱۳۷۱ شمسی تا سه‌شنبه ۹/۴/۱۳۷۱ ذی‌قعدة ۱۴۱۲ قمری، تهران، داستان، ۱۳۹۱، ۱۱۸ ص، رقعی.

صفری، مرتضی

۱۸۹. مدینه من، مدینه تو: دل‌نوشته‌هایی از سفر به مدینه‌النبی، شهر پیامبر، قزوین، سایه گستر، ۱۳۹۰، ۱۰۴ ص، رقعی.

صمدیانی، غلامرضا (متولد ۱۳۴۰)

۱۹۰. در دیار دوست: سفرنامه حج، مشهد، آهنگ قلم، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۸۰ ص، رقعی.

صموتی، مینا (متولد ۱۳۲۶)

۱۹۱. ستون توبه، ورامین، واج، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۴۹ ص.

ضرابی، محمدحسن

۱۹۲. دیدار با امام زمان (عج) در مکه و مدینه، مشهد، هاتف، چاپ ۱، ۱۳۷۵، ۲۲۴ ص، رقعی.

گزارش از حالات معنوی و شرح حال کسانی است که در ایام حج به ملاقات با امام زمان موفق شده‌اند. نویسنده با هدف امیدوار نمودن زائران خانه خدا به امکان دیدار با امام زمان و با بهره‌گیری از کتاب‌های روایی معتبر، به شرح حال اشخاصی می‌پردازد که در سفر مکه به دیدار امام زمان نائل شدند؛ از قبیل سیدرشتی، امیراسحاق استرآبادی، شیخ علی محمد کرکی، میرزا محمد استرآبادی، آیت‌الله لنگرودی، علی بن مهزیار، حاج محمد علی فشندی تهرانی، حاج عباس کاریزنوئی، محمد باقر ملبوبی، عیسی بن مهدی جوهری و یوسف بن احمد جعفری.

ضمیری، محمدعلی

۱۹۳. به طواف کعبه رفتم، شیراز، لوکس (نوید)، چاپ ۱، ۱۳۶۲، ۹۸ ص.

طالب شهرستانی، امیرمحمد اسماعیل^{۲۲} (متولد ۱۳۰۴)

۱۹۴. شبهای حجاز، تهران، جهان رایانه، چاپ ۱، ۱۳۷۸، ۱۶۸ ص.

خاطرات حج نگارنده است. این سفرنامه از متون قدیمی درباره وضعیت حجاز و مکه و مدینه است و اطلاعات سودمندی از وضعیت

۲۱. بنت‌الهدی صدر: صدر نجفی، بنت‌الهدی.

۲۲. شهرستانی، طالب؛ طالب، محمد اسماعیل؛ طالب شهرستانی، محمد اسماعیل.

۲۰. آیت‌الله صافی گلپایگانی

پیشین اماکنی که اثری از آنها نیست یا تغییر جدی پیدا کرده‌اند می‌دهد.

طالقانی، سید محمود^{۲۳} (۱۲۸۶-۱۳۵۸)

۱۹۵. به سوی خدا می‌رویم، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۱، ۲۹۵ ص، رقعی.

چاپ دیگر

به سوی خدا می‌رویم با حج، قم، نشر حر، بی‌تا، ۱۶۸ ص.

به سوی خدا می‌رویم با هم به حج می‌رویم، تهران، مسجد هدایت، ۱۳۳۲، ۱۶۸ ص.

گزارش سفرهای زیارتی نویسنده به عتبات عالیات و مکه و مدینه در سال ۱۳۳۱ شمسی (۱۳۷۱ قمری) است. مؤلف و همراهان با عبور از کشور عراق و زیارت اماکن مقدس کربلا و کاظمین راهی شام می‌شوند و پس از استراحتی در شام به بیروت رفته و از آنجا با هواپیما به عربستان عازم می‌شوند. هواپیما در جده فرود می‌آید و از آنجا به سمت مکه حرکت می‌کنند. توصیف تمام اماکن و مقام‌هایی که مؤلف در شهرهای مکه و مدینه زیارت کرده در ادامه آمده است.

طاهریان، سعید

۱۹۶. او و دیگر هیچ، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۱۲۰ ص، پالتویی.

مجموعه خاطرات و احساسات و تأملات نویسنده در جریان سفر او به حج است. سبک این کتاب متفاوت است و به صورت سفرنامه نویسی با سبک داستانی، گزارشی از سفر به مدینه و مکه دارد و نسبتاً با قلمی روان و جذاب نگارش یافته است. شاید بتوان گفت نویسنده از روش خسی در میقات جلال آل احمد سرمشق گرفته است.

طباطبایی تبریزی، محمدرضا بن عبدالجلیل (قرن ۱۳)

۱۹۷. هدایة الحجاج: سفرنامه مکه (۱۲۹۶-۱۲۹۷ ق / ۱۲۵۸-۱۲۵۹ ش)، تصحیح رسول جعفریان، قم، دلیل ما و مورخ، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۲۹۶ ص، وزیری.

این سفرنامه از جمله سفرنامه‌های نوشته شده در دوره قاجار است و ترکیبی از گزارش‌های روزانه و مباحث موضوعی است. از بررسی روش مؤلف چنین برمی‌آید که در تدوین کتاب از منابع مختلف استفاده کرده و کوشیده است کتاب خود را از حالت سفرنامه‌ای صرف درآورد. توجه به این نکته ضروری است که نویسنده بنای نگارش سفرنامه داشته، نه مناسک.

چاپ دیگر: سفرنامه مکه، تصحیح هارون وهومن، تهران، گوهر منظوم، چاپ ۱، ۱۳۸۴.

۲۳. آیت‌الله طالقانی

عالی‌پور، فضل‌الله (متولد ۱۳۴۱)

۱۹۸. پروازی به دیار عشق، قم، نعمات، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۹۶ ص، رقعی.

عالی حسینی، ماشاءالله

۱۹۹. همخانه! عاشقان: خاطرات اولین عمره مفرد دانش‌آموزی استان بوشهر سال ۱۳۸۲، بوشهر، ماشاءالله عالی حسینی، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۵۱ ص.

عابدی، عین‌الله^{۲۴} (متولد ۱۳۴۸)

۲۰۰. زمزمه‌های عارفانه: زمزمه‌ها و مناجات‌های دانشجویان در سرزمین وحی، تابستان ۱۳۸۲، تدوین نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، معاونت فرهنگی، قم، دفتر نشر معارف، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۱۷۰ ص، رقعی.

عباسپور تمیجانی، محمدحسین^{۲۵} (متولد ۱۳۱۶)

۲۰۱. سفر به سرزمین عشق: یادداشت‌های سفر حج، تهران، آینده سازان و شهرباب، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۱۹۲ ص، وزیری.

عباسی، محمد مهدی (۱۳۲۵-۱۳۸۰)

۲۰۲. سرای عشق: خاطرات سفر به حج، تهران، موعود اسلام، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۶۴ ص، رقعی.

عباسی، نجفعلی^{۲۶} (متولد ۱۳۱۲)

۲۰۳. میقات عشق: سفرنامه منظوم حج، سراینده نجفعلی عباسی دشت بیاض متخلص به عدن، مشهد، نشر جلیل، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۱۶۷ ص، رقعی.

عبدالله‌پور، نازی

۲۰۴. ژولیده موی غبارآلود، تبریز، مولی علی، ۱۳۸۹، ۱۸۹ ص، خشتی.

عبدالله‌زاده، محرم (متولد ۱۳۴۵) و عمراهی، یونس (متولد ۱۳۵۰)

۲۰۵. قرار بی‌قراران، ارومیه، سازمان دانش‌آموزی استان آذربایجان غربی، چاپ ۱، ۱۳۸۸.

مجموعه سفرنامه‌های حج عمره دانش‌آموزان است که احساسات و مشاهدات خود را در سفر حج نوشته‌اند.

عبداللهی‌فرد، داریوش

۲۰۶. کسی در میعاد سفرنامه حج تمتع، تبریز، هنراول، ۱۳۸۹، ۴۰۰ ص، وزیری.

۲۴. عابدی، عین‌الله.

۲۵. تمیجانی، محمدحسین؛ عباسپور، م.ح.

۲۶. دشت بیاض؛ عدن؛ عباسی دشت بیاض، نجفعلی.

یکی از شاگردان حاجیه خانم بانو نصرت بیگم امین بوده است و در این کتاب خاطرات سفر حج خود را آورده است.

علی اکبری، ناهید

۲۱۹. بهشت دلدادگی، تهران، سفیراردهال، ۱۳۹۰، ۱۰۷ص، پالتویی.

علیدوستی، همایون (متولد ۱۳۴۵)

۲۲۰. پرواز در بهشت: سفرنامه مدینه منوره و مکه مکرمه، فرخ شهر، آصف، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۷۶ص.

علیزاده موسوی، سید مهدی

۲۲۱. موسم بیداری: گذری بر خاطرات سفر حج، [برای] حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، تهران، نشر مشعر، ۱۳۸۹، ۲۳۶ص.

علی میرزایی، مرجان (متولد ۱۳۵۰)

۲۲۲. دیار یاز: سفرنامه حج بهار ۱۳۸۲، تهران، نیایش، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۲۰۰ص، رقعی.

عمرانی، غلامرضا (متولد ۱۳۲۶)

۲۲۳. تا قاف با عشق، تهران، لوح زرین، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۳۳۶ص، رقعی.

عنابستانی، علی اصغر (متولد ۱۳۵۰)

۲۲۴. پابرهنه در بقیع: یادداشت‌های سفر حج، مشهد، آهنگ قلم، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۶۰ص.

فاطمی استهبانی، محمد

۲۲۵. سفرنامه حج: اشعار مذهبی، شیراز، نوید شیراز، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۱۷۶ص.

فراهانی، محمدحسین بن مهدی^{۲۷} (۱۲۶۴-۱۳۳۱ق)

۲۲۶. سفرنامه حج، به اهتمام حافظ فرمانفرمایان، تهران، بینا، ۱۳۴۲، رقعی.

۲۲۷. سفرنامه میرزا محمدحسین حسینی فراهانی: ۱۳۰۲-۱۳۰۳ ق، به کوشش مسعود گلزاری، تهران، فردوسی، چاپ ۱، ۱۳۶۲، هشت+۴۰۷ص، وزیری.

این سفرنامه در اوایل سده چهاردهم قمری (۱۳۰۲-۱۳۰۳) توسط حاج میرزا محمدحسین حسینی فراهانی برای ناصرالدین شاه قاجار نوشته شده است.

فربهی، مرتضی (متولد ۱۳۴۴)

۲۲۸. همراه خویشتن، چهل منزل تا خویشتن: دل‌نوشته‌ها و خاطرات

۲۷. گلبن فراهانی، محمدحسین بن مهدی؛ ملک‌الکتاب فراهانی، محمدحسین بن مهدی.

عبداللهی فرد، کوروش (متولد ۱۳۴۵)

۲۰۷. بر لب دریا: حسب حال حج، تهران، مهرنامگ، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۷۲ص، رقعی.

عرب، ایرج

۲۰۸. از خانه تا خانه: (دل‌نوشته‌های سفر حج)، تهران، رسانش، ۱۳۹۰، ۱۳۶ص.

عرب، عصمت (متولد ۱۳۵۸)

۲۰۹. گل‌ریزان معشوق و اشک‌ریزان عاشق، تهران، فرزانه‌گان تهران، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۵۳ص، رقعی.

سفرنامه معنوی دانش‌آموزی جوان به مکه مکرمه و مدینه منوره است.

عربشاهی، غلامحسین (متولد ۱۳۱۳)

۲۱۰. با کاروان عمره: سفرنامه حج، تهران، مؤسسه فرهنگی و هنری عقیق آران، چاپ ۱، ۱۳۷۸، ۲۷۹ص، رقعی.

عزیزان، مهدی

۲۱۱. راز ستاره‌ها: پاسخ به شبهات جدید وهابیت در قالب سفرنامه عمره دانشجویی، تهران، نشر مشعر، ۱۳۹۰، ۲۲۴ص، رقعی.

عطایی، مرتضی (متولد ۱۳۳۵)

۲۱۲. داستانهای حج، مشهد، نشر الف، ۱۳۷۳، ۹۶ص.

عطایی، نادر (متولد ۱۳۱۹)

۲۱۳. وصالی دوباره، تهران، میرسعیدی فراهانی، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۶۳ص.

عظیمی، محمد

۲۱۴. خاطرات حج، تهران، دهخدا، چاپ ۱، ۱۳۶۳، ۱۲۰ص، رقعی.

علوی، اعظم السادات

۲۱۵. هفت، تهران، اعظم السادات علوی، ۱۳۸۹، ۱۶۷ص.

علوی، سید عادل

۲۱۶. العمره المفردة فی سطور، قم: الموسسه الاسلامیه العامه للتبلیغ والارشاد، ۱۳۹۰/۱۴۳۲ق، ۲۰۸ص.

علوی شوشتری، عبدالمجید (متولد ۱۳۳۳)

۲۱۷. سفرنامه حج، اهواز، معتبر، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۲۶۱ص، رقعی.

علویه همایونی، زینب السادات (متولد ۱۲۹۶)

۲۱۸. سفرنامه علویه همایونی، اصفهان، گلبهار، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۹۸ص، رقعی.

مجموعه خاطرات خانم علویه همایونی در سفر حج است. این خانم

قاضی عسکر، سیدعلی (متولد ۱۳۲۵) (به کوشش) ۲۴۰. حدیث قافله‌ها، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۲۳۲ ص، وزیری.

مجموعه‌ای از چند سفرنامه و یک مقاله درباره حج و سفرنامه حجاج است. این مجموعه شامل سه سفرنامه حج و یک مقاله مرتبط با آن است. سفرنامه نخست که نویسنده آن مشخص نیست، تألیف یکی از درباریان ناصرالدین شاه است که از تعبیرات وی در لابلای کتاب دانسته می‌شود که نزد پادشاه دارای ارج و مقام ویژه‌ای بوده است. این سفر در سال ۱۲۸۸ قمری واقع شده است. سفرنامه دوم سفرنامه میرزا عبدالغفار نجم‌الملک (منجم‌باشی حاج لطفعلی خان اعلائی) و از درباریان و عناصر مورد توجه ناصرالدین شاه است که در سال ۱۲۹۶ قمری به مکه سفر می‌کند. سفرنامه سوم سفرنامه حج یکی از تجار شهرستان ابهر به نام حاج لطفعلی خان اعلائی است که در سال ۱۳۳۵ قمری به مکه سفر می‌کند. آخرین نوشتار مقاله‌ای است با عنوان «مشکلات حاجیان از زبان سفرنامه‌نویسان» که برخی از عمده‌ترین مشکلات زائران بیت‌الله الحرام در دهه‌های گذشته را ترسیم می‌کند.

۲۴۱. خاطرات سفر آیت‌الله ری شهری به کشورهای عربستان، کنیا، سودان، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۲۸۸ ص، رقعی.

۲۴۲. همراه با خلیل: گزارش سفر حج مرحوم آیت‌الله کاشانی در سال ۱۳۳۱، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۱۰۱ ص، پالتویی.

گزارشی از سفر حج مرحوم آیت‌الله کاشانی در سال ۱۳۳۱ شمسی است. مؤلف بر اساس اظهارات محمدعلی سیگاری، یکی از همراهان سفر ایشان و نیز اسناد تاریخی این اثر را تهیه کرده است. آیت‌الله کاشانی به عنوان شخصیت سیاسی و مقام مذهبی با شخصیت‌هایی ملاقات داشته و اقداماتی انجام داده که محتوای گفتگوها در این سفرنامه آمده است.

قدمی، محمدحسین

۲۴۳. دو شهر عشق: سفرنامه حج، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری، چاپ ۱، ۱۳۷۳، ۱۳۵ ص، رقعی.

قرآنی، فاطمه (متولد ۱۳۳۳)

۲۴۴. سفینه نور، مشهد، ولیعصر توس، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۴ جلد، جیبی.

قرابی، حسام‌الدین (متولد ۱۳۵۹)

۲۴۵. مهمان خانه خدا، تهران، آرون، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۱۵۲ ص.

قربانی، بهزاد (متولد ۱۳۳۴)

۲۴۶. از دانشگاه تا کعبه، سفرنامه عمره مفرده، اصفهان، بصائر، چاپ ۱، ۱۳۷۹، ۸۸ ص.

سفر به مکه مکرمه و مدینه منوره با نامه‌ای از جلال رفیع، تهران، همراهان جوان، چاپ ۱، ۱۳۸۸، رقعی.

فرجاد، هادی

۲۲۹. سفرنامه حج تمتع: از میعاد تا میقات، اهواز، معتبر، ۱۳۹۲، ۱۳۶ ص، رقعی.

فرجی، محمدتقی (متولد ۱۳۴۳)

۲۳۰. از میقات تا عرفات: سفرنامه حج، تهران، نیکتاب، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۲۰۳ ص، رقعی.

۲۳۱. نمی از یم: سفرنامه حج، قم، مؤلف، چاپ ۱، ۱۳۷۲، ۴۱ ص.

فرخپور یعقوبی، قاسمعلی

۲۳۲. کتاب سفرنامه، بی‌جا، قاسمعلی فرخپور همدانی، ۱۳۶۴، ۲ جلد.

فرخیان، سعیده‌السادات (متولد ۱۳۵۱)

۲۳۳. سفرنامه‌های دیار عقیق، به کوشش ربابه فرخیان و زهرا سلمان، گلستان، عشق دانش، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۲ جلد.

فروتن، علی

۲۳۴. السلام و علیک یا خدا...: (سفرنامه طنزخانه خدا)، قم، یوسف زهرا (س)، ۱۳۹۰، ۳۰۷ ص.

فرهاد میرزا قاجار^{۲۹} (۱۲۳۳-۱۳۰۵ ق)

۲۳۵. سفرنامه فرهاد میرزا، تصحیح و تحشیه غلامرضا طباطبایی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی، چاپ ۱، ۱۳۶۶، ۴۲۲ ص، وزیری.

سفرنامه حج فرهاد میرزا معتمدالدوله پسر عباس میرزا است. این سفر از روز چهارشنبه هفتم شعبان سال ۱۲۹۲ قمری شروع و روز پنجشنبه دوم ربیع‌الثانی سال بعد (به مدت ۲۳۳ روز) به پایان رسیده است.

۲۳۶. هدایه السبیل و کفایه الدلیل (سفرنامه مکه)، تهران، دارالخلافة، ۱۲۹۴ ق، ۳۸۶ ص، رحلی.

فقیهی، امیرحسین

۲۳۷. سفر به قبله: روایت امیرحسین فقیهی از سفر به قبله جسم، مکه و قبله‌ی دل، مدینه، اصفهان، مهر قائم، ۱۳۸۹، ۴۴ ص، رقعی.

فقیهی، علی اصغر

۲۳۸. حج آن‌طور که من رفتم: گزارش روزانه ۲۷ [بیست و هفت]...، قم، مطبوعاتی حکمت، ۱۳۴۶، ۱۳۶ ص، رقعی.

قاسمی، ام‌الله (متولد ۱۳۲۷)

۲۳۹. از دنا تا حرا، اصفهان، سام آرام، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۱۲۲ ص، رقعی.

۲۸. متولد ۱۳۵۰.

۲۹. فرهاد میرزا معتمدالدوله: قاجار، فرهاد میرزا بن عباس میرزا.

قزوه، علیرضا (متولد ۱۳۴۲)

۲۴۷. سفرنامه حج: پرستودر قاف، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری، چاپ ۱، ۱۳۷۵، ۱۴۰ ص و تهران، شرکت انتشارات سوره مهر، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۱۴۰ ص، رقعی.

قضایی، نعمت‌الله

۲۴۸. منظومه سفرنامه حج، سروده نعمت‌الله قضایی متخلص به سامان تویسرکانی، تهران، فرادید، ۱۳۹۱، ۳۹ ص.

قندهاری فریدونی، میمنت

۲۴۹. نشان کعبه ره‌آورد حج، بازنوشت جهانگیر زمانی، تهران، آرون، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۲۰۶ ص، وزیری و تهران، سازمان چاپ مازگرافیک، ۱۳۵۶، ۲۳۳ ص.

قهرمانزاده، ابراهیم (متولد ۱۳۳۹)

۲۵۰. سفرنامه حج، تهران، آبیاری، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۲۹۷ ص.

کارگر، رحیم (متولد ۱۳۴۹) (به کوشش)

۲۵۱. فرصت پرواز: دل‌نوشته‌ها و شوق‌نامه‌های عمره‌گزاران دانشجوی، گردآوری رحیم کارگر، تدوین ستاد عمره دانشجویی، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۷۲ ص، پالتویی.

۲۵۲. شوق دیدار: دل‌نوشته‌ها و شوق‌نامه‌های عمره‌گزاران دانشجوی، تدوین ستاد عمره دانشجویی، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۹۶ ص، پالتویی.

کارگر محمد یاری، رحیم (متولد ۱۳۳۶)

۲۵۳. داستان‌ها و حکایت‌های حج، به کوشش حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۲۲۴ ص، رقعی.

۲۵۴. عطر عاشقی: دل‌نوشته‌ها و راز و نیازهای عمره‌گزاران دانشجوی، تدوین ستاد عمره دانشگاهیان [نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها]، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف، ۱۳۸۹، ۹۵ ص، جیبی.

کاشفی خوانساری، سیدعلی (متولد ۱۳۵۰)

۲۵۵. پرسه: چهل یادداشت فرهنگی در مکه و مدینه، تهران، حوا، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۱۹۲ ص، رقعی و تهران، تبارک، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۱۴۶ ص.

کامرانیان، عباسعلی (متولد ۱۳۳۸)

۲۵۶. در کوچه‌های مکه و مدینه: سفرنامه حج، قم، نور قرآن و اهل بیت (ع)، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۲۱۳ ص.

کرمانی، علویه^{۳۰}

۲۵۷. روزنامه سفر حج عتبات عالیات و دربار ناصری (۱۳۰۹-۱۳۱۲ق/ ۱۲۷۱-۱۲۷۳ش)، به کوشش رسول جعفریان، قم، مورخ، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۲۱۶ ص.

گزارش سفرهای یک بانوی کرمانی به نام بانو علویه کرمانی به عتبات و مکه و مدینه است.

کرمانی، قنبرعلی (متولد ۱۳۲۴)

۲۵۸. از هجرتا حجرتا: سفر حج، تهران، راه دانش، ۱۳۹۰، ۲۱۵ ص.

کریمی، مهدی (متولد ۱۳۲۷)

۲۵۹. ره‌آورد، تهران، سنا، چاپ ۱، ۱۳۷۷، ۱۴۶ ص، رقعی.

کوفگر، مهرانگیز^{۳۱} (متولد ۱۳۱۲)

۲۶۰. سفرنامه حج، تهران، الباب، چاپ ۱، ۱۳۷۸، ۲۹۷ ص، وزیری و تهران، طنین، چاپ ۱، ۱۳۷۸، ۲۹۷ ص.

کهربایی، فاطمه (متولد ۱۳۶۵)

۲۶۱. ناودان طلا: خاطرات و نکته‌هایی از عمره‌ی دانشجویی، تهران، سروش ملل، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۴۸ ص، رقعی.

کیهان، علیرضا

۲۶۲. چیزی شبیه کعبه، قم، گلستان ادب، ۱۳۸۹، ۷۹ ص، جیبی.

گتمیری، سیدمنصور (متولد ۱۳۴۳)

۲۶۳. صفا در صفا: یادداشت‌های سفر حج با هیأت پزشکی، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۱۶۷ ص، پالتویی.

گروگان، حمید

۲۶۴. کمتر از خسی در میقات: سفرنامه حج تمتع در سال ۱۳۸۷ مطابق ذیحجه سال ۱۴۲۹، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، ۱۳۸۹، ۸۰ ص، وزیری.

گلپور، محمد

۲۶۵. سفری از برون به درون، تهران، آوای کلاز، ۱۳۹۰، ۱۰۴ ص، رقعی.

گلزاری، ابوالفضل (متولد ۱۳۴۷)

۲۶۶. حدیث میقات عشق، تهران، مشهد، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۲۶ ص.

گوینده، مریم (متولد ۱۳۴۲)

۲۶۷. خاطرات سفری ناشناخته، مشهد، آهنگ قلم، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۱۰۴ ص، رقعی.

۳۰. بانو علویه کرمانی؛ علویه کرمانی.

۳۱. متخلص به مهز؛ مهزی.

لطفی چهارده، حسین

۲۶۸. حدیث جلوه حضور: سفر به قبله، تهران، انتشارات بلور، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۱۸۴ ص، رقعی.

المیر شاهزیدی، حسن^{۳۲} (متولد ۱۳۴۶)

۲۶۹. آوای حق خانه کعبه: مجموعه شعر، ویرایش حامد رفعت‌جو، تهران، سپهرنو، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۴۰ ص، رقعی.

مجتهدی، مهین و وزینی، مصطفی

۲۷۰. لبیک دوست: خاطرات عمره مفرده از دو نگاه، همدان، کرشمه، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۸۱ ص.

مجدی کردستانی، عبدالمجید^{۳۳} (۱۳۰۶-۱۲۳۰)

۲۷۱. سفرنامه عبدالمجید ملک‌الکلام مجدی شاعر و ادیب نامدار کرد، به کوشش محمد طاهر سیدزاده هاشمی، تهران، توکلی، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ط+۲۲۸ ص، رقعی.

این مسافرت در سال ۱۳۰۵-۱۳۰۶ قمری صورت گرفته و مدت ده ماه و هجده روز طول کشیده است.

محدثی، جواد (متولد ۱۳۳۲)

۲۷۲. در حریم حرم، سفرنامه حج سال ۱۳۷۴ شمسی، قم، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۷۵، ۱۸۰ ص، رقعی.

محقق، محمد (متولد ۱۳۵۴)

۲۷۳. حکایات قبرستان بقیع: کرامات ولی خدا، خاطراتی از فاضلی گرانمایه و عارفی بلند پایه عبدالکریم علامه حاج شیخ عبدالرحیم صاحب الفصول حائری^{۳۴} به کوشش محمد محقق و شهرام قراگزلو، تهران، رسپینا، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۶۴ ص، جیبی.

محقق نیشابوری، جواد (متولد ۱۳۳۹)

۲۷۴. در ملکوت زمین: گزارش دو سفر حج، مشهد، آهنگ قلم، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۱۳۶ ص، رقعی؛ نشر روزگار، ۱۳۷۸.

محمدزاده، علیرضا

۲۷۵. نایب؛ سفرنامه حج، زیر نظر نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، ستاد عمره دانشجویی، قم، معارف، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۷۱ ص، رقعی.

محمدزاده، مهدی

۲۷۶. اول قدم (سفر به سرزمین وحی)، قم، مجلسی، ۱۳۸۹، ۷۵ ص، رقعی.

محمدی، هاشم

۲۷۷. خسی با اخص (ره آورد یک سفر معنوی)، قم، بهمن‌آرا، ۱۳۹۱، ۶۶ ص.

محمدی ری شهری، محمد^{۳۵} (متولد ۱۳۲۵)

۲۷۸. برکات سرزمین وحی، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۱۴۴ ص.

ترجمه عربی

برکات ارض الوحی، ترجمه به عربی: جواد علی کسار^{۳۶} تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۱، ۱۷۸ ص، پالتویی.

ترجمه انگلیسی

[برکات سرزمین وحی. انگلیسی]. به کوشش مرکز تحقیقات دارالحدیث، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۱۰۲ ص، رقعی.

279. Blessings of the land of revelation, by Muhammad Muhammadi Rayshahri; translated by Muhammad K. Ali; prepared by Dar al-Hadith Research Centre; edited by Mustafa Oji, Muhammad Mahmudi, Tehran, Mashar, 2002, 102p.

مجموعه خاطرات ویژه مؤلف در سفرهای حج است. مؤلف به دلیل مسئولیت خویش در امور حج و زیارت و ارتباط با زائران خانه خدا، به گزارش‌های فراوانی از کرامات سرزمین وحی دست یافته و بخشی از آن را در این مجموعه گرد آورده است.

محمدی همدانی، اصغر (متولد ۱۳۳۹)

۲۸۰. گم‌گشته‌ای در دیار عشق: خاطراتی از مدینه منوره و مکه مکرمه، تهران، گلزار کتاب، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۴۳۱ ص.

محمودی، سیدعلی

۲۸۱. زائری در وادی ایمن: سفرنامه، تهران، بوستان توحید، چاپ ۱، ۱۳۷۸، ۱۶۳ ص، رقعی.

مخبر دزفولی، علیرضا

۲۸۲. نمی از دریا (روایتی متفاوت از سفری متفاوت): اطلاعاتی که برای سفر روحانی عمره مفرده بسیار مفید است، خوزستان، الیما، ۱۳۹۲، ۲۰۰ ص.

مخدومی، رحیم (متولد ۱۳۴۵)

۲۸۳. سکوت بقیع: سفرنامه حج، مشهد، ملک اعظم، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۱۹۶ ص، رقعی.

۳۵. آیت الله ری شهری؛ ری شهری، محمد؛ محمدی شاه عبدالعظیمی، محمد. ۳۶. توفیق، خال‌د.

۳۲. شاهزیدی، حسن.

۳۳. مجدالدین ملک‌الکلام؛ مجدی، عبدالمجید بن کریم کردستانی؛ مجدی، ملک‌الکلام عبدالمجید بن کریم؛ مجدی سفری، عبدالمجید بن کریم.

۳۴. حائری، عبدالرحیم؛ حائری اصفهانی، عبدالرحیم؛ صاحب الفصول، عبدالرحیم (۱۲۵۵-۱۳۲۷).

۲۹۳. تحفة الحرمين: سفرنامه نایب‌الصدر شیرازی در زیارت مکه و سیاست ایران و هند، تهران، بابک، چاپ ۱، ۱۳۶۲، ۳۱۵ ص، وزیری. چاپ دیگر: سفرنامه مکه، به کوشش هارون وهومن، هران، پانید، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۳۴۴ ص، رقعی.

ترجمه سفرنامه محمد معصوم علیشاه یا همان نایب‌الصدر شیرازی (۱۲۷۰-۱۳۴۴) به مکه و عربستان و ترکیه است.

معلمی گنابادی، رجبعلی

۲۹۴. سفرنامه عشق یا حج منظوم، گناباد، مؤلف، چاپ ۱، ۱۳۷۷، ۱۱۳ ص، رقعی.

مقیسه، محمدحسن

۲۹۵. مهمان کعبه: سفرنامه حج، بازنویس رحیم مخدومی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری، چاپ ۱، ۱۳۷۳، ۶۴ ص.

ملکیان نایینی، احترام

۲۹۶. بهشت منع، زمین تمتع؛ سفرنامه حج، تهران، توکا، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۱۰۰ ص، رقعی.

منصور تبریزی، یعقوب^{۳۸} (درگذشت ۱۳۲۷ق)

۲۹۷. سفرنامه حج منصور ۱۲۸۶-۱۲۸۵ ق، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۳۰۶ ص، وزیری.

سفرنامه یعقوب میرزای تبریزی با نام مستعار «منصور» در سال ۱۲۸۵-۱۲۸۶ قمری است. این سفرهفت ماه به طول انجامید. رعایت سبک داستان‌گویی هزار و یک شب در این سفرنامه جالب توجه است. او کتاب را شبیه داستان‌های کهن و مانند قصه‌های امیراسلان رومی و هزار و یک شب نوشته است.

منصوری، فضل‌الله

۲۹۸. عبودیت در پرتو حج: سفرنامه، قم، گلستان ادب، چاپ ۱، ۱۳۸۱، ۷۹ ص.

منصوری، لفته (متولد ۱۳۴۴)

۲۹۹. از میقات تا میعاد: سفرنامه حج، تهران، ندای مهرآفرین، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۲۵۲ ص، وزیری.

مواجیان، حسین (متولد ۱۳۴۲)

۳۰۰. نمی از یم، تهران، زیتون سبز، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۱۵۶ ص.

موسوی اصفهانی، میرزا حسن

۳۰۱. روزنامه سفر مشهد، مکه و عتبات ۱۳۱۵-۱۳۱۶ ق، به کوشش

۲۸۴. یار کجاست؛ سفرنامه حج، تهران، مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۱۹۶ ص، رقعی و تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری، چاپ ۱، ۱۳۷۳، ۱۸۱ ص، رقعی.

مرزوقی، حبیب‌الله

۲۸۵. نامحرمی در حرم: سفرنامه بیت‌الله الحرام، بی‌جا، بی‌نا، چاپ ۱، ۱۳۷۷، ۷۲ ص، رقعی.

مروجی طبسی، محمدجواد

۲۸۶. سفر به قبله: خاطرات پنجاه سفر به خانه خدا، قم، محمدجواد مروجی طبسی، ۱۳۹۱، ۲۴۸ ص، رقعی.

مستشاری، علیرضا

۲۸۷. همسفر حج، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۲، ۳۵۰ ص، رقعی.

گزارشی از چند سفر عمره دانشجویی نویسنده است.

مستوفی، فروزنده

۲۸۸. ره‌آورد خانه خدا، تهران، ۱۳۴۹، ۸۶ ص، رقعی.

مسجدیان، مهدی (۱۳۳۵-۱۳۷۶)

۲۸۹. صبح وصال، تهران، نشرین، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۱۲۶ ص، رقعی.

مصطفی بن محمد باقر (۱۲۰۰-۱۲۸۱ق)

۲۹۰. تبصره‌الزائرین: سفرنامه حاج مصطفی خان سورتیج (۱۲۶۲ هجری قمری)، تصحیح و تحشیه سامان سورتیجی، ساری، شلفین، ۱۳۹۰، ۲۰۴ ص، رقعی.

مصطفی خان سورتیج از رجال مازندران بوده که در دوره محمد شاه و ناصرالدین شاه قاجار بناهای عام المنفعه بسیاری از خود به جای گذاشته است. از جمله این بناها مسجد و مدرسه دینی حاج مصطفی خان سورتیج است که در سال ۱۲۷۳ ق بنا شد.

مظفرپور نوری، حسین (متولد ۱۳۲۷)

۲۹۱. سفر جاودانه: سفرنامه حج، تهران، حسین مظفرپور نوری، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۷۸۹ ص، وزیری.

مظفری مجد، حسین (متولد ۱۳۳۲)

۲۹۲. میعاد با کعبه: خاطرات سفر حج حسین مظفری مجد، تهران، حسین مظفری مجد، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۲۴۳ ص.

معصوم علیشاه، محمد معصوم بن زین‌العابدین^{۳۷} (۱۲۷۰-۱۳۴۴ق)

۳۸. یعقوب میرزای تبریزی؛ میرزای تبریزی، یعقوب.

۳۷. نایب‌الصدر در شیرازی؛ محمد معصوم شیرازی؛ معصوم‌علی شیرازی.

مجموعه‌ای از خاطرات شاهدان عینی واقعه کشتار حججاج و زائران بیت‌الله الحرام در سال ۱۳۶۶ است.

میرزادگی، شکوه

۳۱۱. سعی هاجر «گزارش سفر حج»، تهران، بی‌نا، ۱۳۵۶، ۱۳۱ ص.

میرزایی، علی اکبر

۳۱۲. سفرنامه حج بیت‌الله الحرام، خرم‌آباد، ۱۳۴۲، ۴۸ ص، جیبی.

میرزایی، فاطمه

۳۱۳. سلوک حج، برگرفته از سخنان فاطمه میرزایی (لطفی‌آذر)، گردآوری و تدوین موسسه فرهنگی سائنحات، قم، ارمغان طوبی: فکرآوران، ۱۳۸۹، ۳۵۲ ص، رقعی.

ناصح، شمسی (متولد ۱۳۰۷)

۳۱۴. طلوع شمس، تهران، بهجت، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۱۲۰ ص، رقعی.

ناصر خسرو^{۳۹} (۴۸۱. ۳۹۴ ق)

۳۱۵. سفرنامه حکیم ناصر خسرو قبادیانی مروزی با حواشی و تعلیقات و فهرس اعلام تاریخی و جغرافیایی و لغات، به کوشش سیدمحمد دبیرسیاقی، تهران، زوار، چاپ ۹، ۱۳۸۷، ۴۴۶ ص، وزیری.

گزارش ناصر خسرو از سفر به نقاط مختلف در چندین سال از عمرش است. سفرنامه ناصر خسرو شهرت جهانی دارد؛ زیرا نکات و مطالبی آورده که ارزش تاریخی و علمی فراوان دارد. این سفرنامه از جمله درباره مکه و مدینه توصیف‌هایی قابل توجه دارد.

چاپ‌های دیگر: سفرنامه ناصر خسرو: با مقدمه‌ای در شرح شاعر به قلم آلیس سی. هاسنبرگر، به کوشش محسن خادم، تهران، ققنوس، چاپ ۲، ۱۳۸۶، ۲۳۱ ص، وزیری.

چاپ حاضر از سفرنامه ناصر خسرو که براساس نسخه مصحح محمود غنی‌زاده، چاپ کویانی برلین فراهم آمده با مقدمه‌ای در آغاز همراه است که آن گزیده‌ای از مطالب کتاب ناصر خسرو، لعل بدخشان: تصویری از شاعر، جهانگرد و فیلسوف ایرانی تألیف خانم آلیس هانسبرگر آمده است. کتاب برپایه سفرنامه، به شناخت و تحلیل ناصر خسرو و عقاید و نگرش‌های او پرداخته است.

سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی به انضمام روشنایی نامه و سعادت‌نامه، به کوشش محمود غنی‌زاده، تهران، اساطیر، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۲۱۲ ص، وزیری.

این چاپ از سفرنامه ناصر خسرو از مقابله دو نسخه، یکی چاپ «شفر» و دیگری یکی از دو نسخه کتابخانه ملی پاریس فراهم آمده است.

۳۹. ناصر خسرو بلخی؛ ناصر خسرو علوی قبادیانی مروزی؛ حجت.

رسول جعفریان، با همکاری حمیدرضا نفیسی، تهران، نشر مشعر، ۱۳۹۲، ۲۸۴ صفحه، وزیری.

متن سفرنامه میرزا حسن موسوی اصفهانی به مشهد مقدس و سپس مکه و مدینه و در نهایت عتبات عالیات عراق در سال ۱۳۱۵-۱۳۱۶ ق. است.

موسوی‌زاده، سیدامین و پرنیان، نگار (متولد ۱۳۶۵)

۳۰۲. ناودان طلا: خاطرات و نکاتی از عمره دانشجویی، ویرایش مجتبی زحمتکش، سروش ملل، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۷۲ ص، پالتویی.

موسوی‌نیا، میرهادی

۳۰۳. در حریم یار، قم، مطبوعات دینی، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۱۶۶+۵ ص، رقعی.

مولوی ده کوثری، حسین

۳۰۴. سفر به دیار خدا، تهران، کارا، ۱۳۸۹، ۱۵۲ ص، رقعی.

مهاجری، مسیح (متولد ۱۳۲۷)

۳۰۵. از صفا تا فدک: گزارش سفر به عربستان به همراه آیت‌الله هاشمی رفسنجانی خرداد، تهران، روزنامه جمهوری اسلامی، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۲۰۰ ص.

گزارش سفر حج نویسنده و نیز حوادث مربوط به گروهی است که به ریاست آیت‌الله هاشمی رفسنجانی از عربستان دیدار کردند. نویسنده به عنوان یکی از اعضای این هیئت شاهد بسیاری از تعاملات و ملاقات‌ها بوده است.

۳۰۶. با هاشمی رفسنجانی تا خانه خدا: به بهانه همراهی با آیت‌الله هاشمی رفسنجانی در سفر عمره شهریور ۱۳۸۴. شعبان ۱۴۲۶، تهران، روزنامه جمهوری اسلامی، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۲۲۶ ص.

مهدی پور اصفهان، محمدعلی

۳۰۷. رهرو خواب‌آلوده، تهران، نشر داستان، ۱۳۹۲، ۲۱۲ ص.

مهرابی، ابراهیم

۳۰۸. سفر در تحیز: یادداشت‌های سفر به حج، قم، مؤسسه فرهنگی همسایه، چاپ ۱، ۱۳۷۷، ۱۳۷ ص، رقعی.

مهیاری، عباس (متولد ۱۳۱۵)

۳۰۹. سفرنامه‌ی حج: درازنای شبی در مزدلفه، تهران، مه‌تابان، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۳۱۹ ص، رقعی.

میردامادی، حسن

۳۱۰. جنایت و هابیت، تهران، حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، چاپ ۱، ۱۳۶۹، ۶۹۱ ص، وزیری.

سینا: سفرنامه پنجمین زیارت عتبات عالیات عراق نویسنده در سال ۱۳۸۸ ش است.

نجم الدوله، عبدالغفار بن علی محمد^{۴۰} (۱۲۵۵. ۱۳۲۶ق)

۳۲۳. سه اثر از نجم الدوله: رساله تطبیقیه، رساله تشخیص نفوس دارالخلافة و سفرنامه حج، تنظیم، تحشیه و تعلیقات احمد کتابی،^{۴۱} تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۲۲۹ ص، وزیری.

مجموعه سه رساله نوشته نجم الدوله است که یک رساله سفرنامه حج او است. عبدالغفارخان نجم الدوله منجم مخصوص ناصرالدین شاه بود.

نصیری، امرالله

۳۲۴. دیار خاطره‌ها: سفرنامه حج، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۳۷۲ ص، ۳۹۲ ص، وزیری.

نظام دوست تامند، محمد

۳۲۵. گلستان جان، تهران، فکر بکر، ۱۳۹۲، ۳۹۸ ص، وزیری.

نمکی آرنی، میثم

۳۲۶. اوج بندگی: ره آورد سفر به سرزمین وحی، آران و بیدگل: نشر یاران مهدی (عج)، ۱۳۸۹، ۷۲ ص.

نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها

۳۲۷. نسیم حرم، تألیف گروه مؤلفان، تهیه و تنظیم نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، ستاد عمره دانشجویی، تهران، فقه، ۱۳۸۲، ۱۲۸ ص.

مجموعه خاطرات سفر عمره تنی چند از دانشجویان است. دانشجویان مشاهدات و دریافت‌های خود را توصیف کرده‌اند.

واعظی، یدالله (متولد ۱۳۳۶)

۳۲۸. حج تجلی‌گاه عشق و ایثار، زنجان، عود، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۹۴ ص، رقعی.

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. ستاد عمره دانشجویی

۳۲۹. سفر عشق: خاطرات دانشجویان از عمره مفرده، تهران، نشر مشعر؛ ستاد عمره دانشجویی، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۱۱۵ ص، پالتویی.

مجموعه خاطراتی از سفر حج عمره دانشجویان است. عناوین برخی خاطرات بدین قرار است: «لحظه‌های بارانی» نوشته معصومه حکمت، «قبله در مسجد الحرام» نوشته سمیه رضایی؛ «شبیعه‌ای از مدینه» نوشته یاسر جمالی، «توفیق الهی» نوشته محمد تولایی، «تولد دوباره» نوشته سعیده دهقان، «محضر دوست» نوشته سمیه رضایی و

افزون بر این، دو فهرست شامل فهرست اسماء الرجل و فهرست اسماء الامکنه نیز به همراه آن به چاپ رسیده است.

سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی، به کوشش محمود غنی‌زاده، تهران، مژگان، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۱۴۴ ص، رحلی.

گزیده سفرنامه ناصر خسرو، انتخاب و توضیح جعفر شعاع و حسن انوری، تهران، سازمند، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۱۵۸ ص، وزیری.

گزیده سفرنامه ناصر خسرو، به کوشش نادر وزین‌پور، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۲۲۴ ص، رقعی.

گزیده سفرنامه ناصر خسرو به زبان امروز، به کوشش حسین آموزگار، ویرایش مریم عزیزی، تهران، مهرآموز، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۹۶ ص، رقعی.

ناصری، محمد (متولد ۱۳۴۵)

۳۱۶. جای پای ابراهیم: سفرنامه حج، زیر نظر دفتر قصه کودک و نوجوان، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری، چاپ ۱، ۱۳۷۲، ۱۴۷ ص، رقعی.

ناظم‌السادات، محمدجعفر

۳۱۷. در کوی دوست (سفرنامه‌ای واکاوانه از حج)، شیراز: نوید شیراز، ۱۳۹۰، ۲۴۰ ص.

ناظمیان، مهدی (متولد ۱۳۳۸)

۳۱۸. به سوی کعبه، یزد، مهدی ناظمیان، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۴۹ ص، رقعی.

نبوی، سید ابراهیم (متولد ۱۳۳۷)

۳۱۹. سفر به خانه آزاد شده: طواف کنند گرد آن خانه که از دعوی جباران آزاد است، تهران، جامعه ایرانیان، چاپ ۲، ۱۳۷۸، ۲۶۰ ص، رقعی.

نجف‌زاده، تقی (متولد ۱۳۴۱)

۳۲۰. سفر به شهر آرزوها: سفرنامه دریایی به شهرهای مکه و مدینه، تهران، علم سعادت، چاپ ۱، ۱۳۸۰، ۱۱۱ ص، رقعی.

نجفی، علی

۳۲۱. قطره‌ای در دریا: سفرنامه حج تمتع (سال ۱۳۸۶)، قم، بکاء، ۱۳۸۹، ۱۱۲ ص، رقعی.

نجفی، هادی

۳۲۲. سه سفرنامه: میقات، دیار یار، طورسینا، قم، عطرت، ۱۳۸۹، ۱۶۸ ص، وزیری.

این کتاب حاصل سه سفرنامه مؤلف است. میقات: سفرنامه اولین حج تمتع که در سال ۱۳۷۱ ش انجام گرفته است. دیار یار: سفرنامه دهمین حج تمتع نویسنده که در سال ۱۳۸۸ ش صورت گرفته و طور

۴۰. اصفهانی، عبدالغفار بن علی محمد؛ عبدالغفار نجم الدوله؛ نجم الملک؛ عبدالغفار بن علی محمد.

۴۱. متولد ۱۳۱۹.

«آخرین نگاه» نوشته ابوالفضل شمس‌الدینی.

وزیروظایف، داوود بن علینقی^{۴۲} (متولد ۱۲۷۷)

۳۳۰. سفرنامه میرزا داوود وزیر وظایف، به کوشش سیدعلی قاضی عسکر، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۷۹، ۲۵۶ ص، وزیری.
سفرنامه میرزا داود حسینی، معروف به وزیر وظایف آستان قدس رضوی است. وی که در حکومت آصف‌الدوله در خراسان موقعیت و جایگاه ویژه‌ای داشته، در ماه شوال سال ۱۳۲۲ قمری در سن چهل و پنج سالگی سفر حج را آغاز کرده و از طریق مشهد، عشق‌آباد، باکو، تفلیس، بندرگاه بلغر، اسلامبول، پرت سعید و کانال سوئز به جدّه رفته و پس از اتمام مناسک حج و زیارت مدینه منوره به عتبات عالیات مشرف شده و سپس از طریق خانقین به ایران بازگشته است.

وزیری، سعید (متولد ۱۳۱۸)

۳۳۱. از کعبه عالم تا کعبه آدم: سفرنامه، تهران، واج، چاپ ۱، ۱۳۸۱، ۲۹۰ ص، رقی و تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری، برگ، ۱۳۸۰.

وقارالدوله، سکینه سلطان

۳۳۲. روزنامه سفر عتبات و مکه ۱۳۱۷ ق / ۱۲۷۹ ش، به کوشش رسول جعفریان و کیانوش هفت لنگ، تهران، علم، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۱۶۸ ص.
خاطرات یکی از زنان دوره قاجار مشهور به سکینه سلطان وقارالدوله اصفهانی کوچک از سفر به عتبات عالیات و مکه مکرمه در سال ۱۳۱۷ قمری (۱۲۷۹ شمسی) است.

هادیان، علی (متولد ۱۳۴۲)

۳۳۳. دیار زمزم و زمزمه، تهران، آریا زمین، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۹۲ ص، وزیری.

هاشمزی، عبدالحمید

۳۳۴. شوق دیدار، زاهدان، حرمین، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۹۶ ص، جیبی.

هاشمی، سیدعباس (متولد ۱۳۴۰)

۳۳۵. از صفا تا مروه: گزارش سفر به مدینه منوره و مکه معظمه، سفرنامه عمره مفرده، یزد، آبگینه کویر، چاپ ۱، ۱۳۸۳، ۸۰ ص، رقی.

هاشمی طب، سیدمصطفی و هاشمی، سیدمسیح و شاهین، داریوش

۳۳۶. سفر به وادی وحی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی سازمان چاپ و انتشارات، چاپ ۱، ۱۳۸۱، ۳۴۷ ص، رقی.
مجموعه گزارش‌هایی از سفر حج سه تن از مسئولان ایرانی است.

هدایت، مهدیقلی^{۴۳} (۱۲۴۲-۱۳۳۴)

۳۳۷. سفرنامه مکه از راه سیبری، چین، ژاپن، آمریکا، اروپا، مصر،

۴۲. میرزا داوود وزیر وظایف؛ وزیر وظایف، میرزا داوود.

۴۳. مخیرالسلطنه هدایت؛ مهدیقلی خان هدایت.

شام، بیروت، یونان و ترکیه، به کوشش سیدمحمد دبیرسیاقی، تهران، تیراژه، چاپ ۱، ۱۳۶۸، ۳۳۷ ص، وزیری.

چاپ دیگر تهران، ارمغان، چاپ ۱، ۱۳۷۸، ۳۵۷ ص.

گزارش سفر مؤلف به مکه از راه آسیای دور است. مؤلف مسیر سفر را برعکس عرف مردم انتخاب کرده است. معمولاً مسیر سفر مردم از ایران چنین است: ایران، ترکیه، عراق، مکه و مدینه، شامات، اروپا و آمریکا، آسیای دور، هندوستان و مجدداً ایران، ولی ایشان از ایران به سوی آسیای میانه و آسیای دور رفته و از آنجا به آمریکا، سپس به اروپا و آن‌گاه شامات و عربستان و سپس مکه و مدینه می‌رود.

هدایتی، سیداحمد (۱۲۵۰-۱۳۳۴)

۳۳۸. خار مغیلان در حریم عشق: سفرنامه حج و عتبات ۱۲۹۹ ش، با همکاری محمدعلی هدایتی، به کوشش و تصحیح علی اربابی، تهران، ورجاوند، ۱۳۸۹، ۲۴۸ ص.

۳۳۹. داستان باریافتگان: سفرنامه حج، به کوشش سیدعلی قاضی عسکر، به کوشش حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۷۸، ۳۰۰ ص، رقی.

گزارش سفرهای حج و عتبات عالیات عراق میرسید احمد هدایتی از رجال علمی و سیاسی عصر قاجار است. این سفرنامه حاوی اطلاعات متنوعی است از جمله اطلاعات جغرافیایی مسیر و گزارش آثار باستانی برخی مناطق و شرح شمه‌ای از دگرگونی‌های سیاسی و تحولات نظامی پس از جنگ اول در ایران و عراق و جزیره العرب و شبه قاره هند و تبیین اوضاع فرهنگی آن روز و شرح آثار اسلامی و تاریخی مکه و مدینه. در مقدمه اثر شرح حال مؤلف و خاندان وی توسط گردآورنده نگاشته شده است. مؤلف پس از پایان جنگ جهانی اول (۱۲۹۹) در سال ۱۳۳۸ قمری سفر خود را شروع کرده است.

هرندی زاده، مرجان (متولد ۱۳۳۴)

۳۴۰. سفر به اولین خانه: مجموعه خاطرات سفر حج، به کوشش مرجان هرندی زاده، نفیسه نفیسی،^{۴۴} نسرین نفیسی،^{۴۵} اصفهان، نشر نهفت، چاپ ۱، ۱۳۸۸، رقی.

همایونی، صادق (متولد ۱۳۱۳)

۳۴۱. مشکین مهر، شیراز، نوید شیراز، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۱۹۷ ص، رقی.

همایونی، مصطفی

۳۴۲. راهی دیار دوست!: قطره‌ای از دریای بی‌کران حج، اصفهان، انتشارات طرح جامع پارسیان، ۱۳۹۰، ۱۷۸ ص.

۴۴. متولد ۱۳۲۱.

۴۵. متولد ۱۳۲۶.

سفرنامه‌های حج افراد غیرایرانی (چاپ شده در ایران)

ابن جبیر، محمد بن احمد^{۴۷} (۵۴۰-۱۴۰۶ق)

۱. سفرنامه ابن جبیر، ترجمه پرویز اتابکی،^{۴۸} مشهد، آستان قدس رضوی، مؤسسه چاپ و انتشارات، چاپ ۱، ۱۳۷۰، ۴۲۴ ص، وزیری. محمد بن احمد بن جبیر معروف به ابن جبیر در اسپانیا متولد شد و در طول زندگی اش سه بار به مشرق زمین سفر کرد و افزون بر زیارت خانه خدا شهرهایی را که در مسیر اسپانیا به مکه است را بازدید کرد؛ مانند مدینه، کوفه، بغداد، حلب و دمشق؛ سفرنامه وی گزارشی از یکی از این سفرهاست که در سی ام شوال سال ۵۷۸ قمری آغاز شده و در بیست و دوم محرم سال ۵۸۱ قمری با ورود او به شهر غرناطه پایان یافته است. این سفر دو سال و سه ماه و نیم طول کشید و او ۲۴۵ روز در مکه اقامت گزید. این سفرنامه در بردارنده مطالب و نکات تاریخی و جغرافیایی مکه و مدینه، آداب و رسوم جامعه مکه و مدینه، وضعیت حج و حجاج و دیگر مسائل مربوط به مکه و حج هم هست.

اخگری، محمد (متولد ۱۳۵۱)

۲. حدیث نامکرر عشق: سفرنامه تازه مسلمانی اروپایی به مکه، پژوهش، ترجمه و تلخیص محمد اخگری، با مقدمه‌ای از آنه ماری شیمل، تهران، آوینا، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۱۲۷ ص. عنوان دیگر: سفر به قلب اسلام: گزارش یک زن آلمانی از سفر مکه. گزارش سفر بانویی آلمانی به حج است که تازه اسلام آورده است. در آغاز کتاب به طور مختصر سفرنامه‌هایی که اروپاییان درباره سفر حج نوشته‌اند معرفی شده است. در ادامه ویژگی‌های سفرنامه خانم هاجراشپور درج آمده و سپس پیشگفتاری از خانم آنه ماری شیمل (اسلام‌شناس و خاورشناس آلمانی) درباره این کتاب است. تجربیات و خاطرات هاجراشپور، زن تازه مسلمان آلمانی، درباره حج بخش اعظم کتاب را تشکیل می‌دهد.

بتنونی، محمد لیب^{۴۹} (متولد ۱۹۳۸م)

۳. سفرنامه حجاز یا الرحلة الحجازية، ترجمه هادی انصاری، تهران، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۱، ۴۷۲ ص، وزیری. عنوان دیگر: راحلة الحجاز.

سفرنامه ادیب مصری محمد لیب بتنونی است. مؤلف در سال ۱۳۲۷ قمری به همراه عباس حلمی پاشا «خدیومصر» به سفر حج رفته و اطلاعات نسبتاً سودمندی از حرمین شریفین و تاریخ قوم عرب و جغرافیای جزیره العرب و تازمان خویش را منعکس کرده است. شروع این سفر در روز ۲۹ ذی القعدة سال ۱۳۲۷ قمری مطابق با ۱۲ دسامبر

یثربی، یحیی (متولد ۱۳۲۱)

۳۴۳. از این خانه به آن خانه: سفرنامه حج، تهران، نشر قو، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۱۰۸ ص، رقعی و تهران، مرکز مطالعات و انتشارات آفتاب توسعه، ۱۳۸۰، ۹۶ ص.

یزدان پرست لاریجانی، محمد حمید (متولد ۱۳۴۴)

۳۴۴. سایه هیچ: یادداشت‌ها و خاطرات سفر حج، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۳، ۲۹۸ ص، رقعی.

یزدی خواه، محسن (متولد ۱۳۳۶)

۳۴۵. سفر به قبله عشاق: سفرنامه حج تمتع سال ۱۳۷۷، تهران، مؤسسه انتشارات ستایش، چاپ ۱، ۱۳۷۹، ۵۴ ص، رقعی.

یزدی نژاد، کریم (متولد ۱۳۳۹)

۳۴۶. یافته‌هایی از حج، مشهد، شاملو، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۷۲ ص، پالتویی.

یغمائی، حبیب^{۴۶} (۱۲۸۰-۱۳۶۳)

۳۴۷. دیدار جانان، تهران، سرو، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۷۹ ص، رقعی.

یکتایی، محمدرضا (متولد ۱۳۳۳)

۳۴۸. تولد دوباره: سفرنامه حج، تهران، فارابی، چاپ ۱، ۱۳۸۴، ۶۴ ص، رقعی.

یگانه، فریدون (متولد ۱۳۲۲)

۳۴۹. از مدینه تا کربلا: عاشقانه‌هایی در حج و زیارت از ۱۳۷۷/۶/۵ تا ۱۳۸۱/۱۱/۱۴، تهران، کلاسیک و زند، چاپ ۱، ۱۳۸۸، رقعی.

یلفانی، علی اکبر (متولد ۱۳۰۹)

۳۵۰. ره آورد سفر حج: سفرنامه، تهران، کتاب شمس، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ۱۴۰ ص، رقعی.

یمانی، اکبر

۳۵۱. آواز پر ملایک، ویرایش عبدالله نبوی، اصفهان، سام آرام، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۴۴ ص، جیبی.

یوسف زاده، داوود (متولد ۱۳۲۲)

۳۵۲. خانه عشق، بم، هفتواد، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۸۵ ص، رقعی.

یونس رستمی، محمد تقی

۳۵۳. سفرنامه حج: حضوری کوتاه در سرزمینی بلند، رشت، واران، ۱۳۸۹، ۱۳۶ ص، رقعی.

۴۷. ابوالحسن محمد بن احمد: ابن جبیر الکنانی، محمد بن احمد

۴۸. متولد ۱۳۰۶

۴۹. محمد لیب بتنونی؛ لیب بتنونی، محمد.

۴۶. متخلص به حبیب.

آنجا، شکل خانه‌های اهالی مکه، آب و هوا، گیاهان خواص دارویی یا مضرات آنها، بیماری‌های رایج در حجاز، چگونگی ساخت کعبه، فضایل کعبه، چگونگی و ویژگی‌های زندگی مردم در مکه. مطالب این بخش با روایات مختلف همراه است. در وجه دوم با استناد به روایات و منابع متعدد از تاریخچه تأسیس و ساخت اولیه کعبه و تغییرات بازسازی‌های آن در طول تاریخ سخن رفته است. در پایان وجه سوم درباره گسترش و توسعه حرم مطهر کعبه در مرحله نخست است.

کربلایی کرناکی هندی، محمد عبدالحسین^{۵۲}

۷. تذکره الطریق فی مصائب حجاج بیت الله العتیق، به کوشش رسول جعفریان^{۵۳} و اسرا دوغان، قم، اسرا دوغان، چاپ ۱، ۱۳۸۶، ۲۶۴ ص، وزیری.

سفرنامه محمد حافظ یکی از شاهزادگان هند به بیت الله الحرام است. امتیاز این سفرنامه در این نکات است: ۱. کهن‌ترین سفرنامه دوره قاجاریه است. ۲. نویسنده آن یک شاهزاده فرهیخته هندی است که فرهنگ شیعی دارد و علاقه مندی‌اش به حفظ تاریخ‌ها و سال‌ها بسیار گسترده و جدی است. ۳. تنها سفرنامه‌ای است که مسافر آن به حج نرسیده و مجبور شده است قریب یک سال را در مدینه و مکه سپری کند تا دوباره موسم حج فرارسد. حافظ محمد نویسنده این اثر سفرنامه‌اش را به طور روزانه نگاشته است. جزئیاتی که وی در این سفرنامه به دست داده و ثبت حرکات روزانه مؤلف، نشانگر این مطلب است. در این کتاب برخی اطلاعات تاریخی وجود دارد که از جهاتی می‌تواند قابل توجه باشد. بخش عمده این اطلاعات مربوط به اولین دولت وهابیان در آستانه سقوط و حدود دو سه سال پیش از حمله نیروهای ابراهیم پاشا به آنها است.

سال ۱۹۰۹ میلادی واقع شده است.

پاشا، ابراهیم رفعت

۴. مرآة الحرمین شامل سفرنامه حجاز و تاریخ و جغرافیای راه‌ها و بقاع متبرکه آن، ترجمه هادی انصاری، قم، نشر مشعر، چاپ ۱، ۵۶۸ ص، وزیری.

بررسی و شرح مسافرت‌های سرلشکر ابراهیم رفعت پاشای مصری به حج و دیار حجاز است. نویسنده در سال ۱۳۱۸ قمری به عنوان فرمانده پاسداران محمل مصری و امیرالحجاج مصر در سال‌های ۱۳۲۰ و ۱۳۲۱ و ۱۳۲۵ قمری به همراه کاروان محمل مصری است.

الخلیلی، جعفر

۵. مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، ترجمه محمدرضا فرهنگ، قم، نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۷۶، ۱۹۳ ص، رقعی.

این کتاب ترجمه‌ای از دو بخش کتاب موسوعة العتبات المقدسة است. جلد دوم از بخش مکه و جلد سوم از بخش مدینه به وسیله پژوهشگر و تاریخ‌نگار عراقی، دکتر جعفر الخیاط، از انگلیسی به عربی ترجمه شده و سرگذشت جالب و خواندنی ماجراجویان و جهانگردان اروپایی است که با زحمات و مشقات فراوان خود را به سرزمین وحی، یعنی مکه مکرمه و مدینه منوره رسانیده و اطلاعاتی تاریخی، جغرافیایی و اجتماعی از این سرزمین ارائه کرده‌اند. این مجموعه همچنین اطلاعات جامعی از وضعیت عمومی خاورمیانه و به ویژه جزیره العرب و مراسم حج و حجاج کشورهای گوناگون در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد.

صبری پاشا، ایوب^{۵۴} (درگذشت ۱۸۹۰)

۶. مرآة الحرمین: سفرنامه مکه، ترجمه عبدالرسول منشی، به کوشش جمشید کیانفر^{۵۱}، تهران، دفتر نشر میراث مکتوب، چاپ ۱، ۱۳۸۲، ۵۱۸ ص، وزیری.

ایوب صبری پاشا از فضلا و صاحب منصبان دولت عثمانی بوده است. وی زمانی امیرالامراء و در پایان عمر رئیس اداره حسابداری دریایی (محاسبات دایره بحریه) عثمانی بود. کتاب مرآة الحرمین در پنج جلد درباره تاریخ مکه و مدینه، به زبان ترکی عثمانی تألیف شده است. اما تنها دو جلد آن که مشتمل بر تاریخ مکه است در سال ۱۳۰۸ هـ ق به اهتمام میرزا عبدالرسول منشی، از مترجمان دارالترجمه ناصری به فارسی برگردانده شده است. کتاب حاضر تصحیح دو جلد ترجمه فارسی کتاب است. کتاب از سه وجه (بخش) تشکیل شده است. وجه اول حاوی این مطالب است: موقعیت جغرافیایی مکه، وضعیت بناهای معظم

۵۲. کرناکی هندی، محمد عبدالحسین.

۵۳. متولد ۱۳۴۳.

۵۰. ایوب صبری پاشا، ایوب صبری؛ صبری، ایوب.

۵۱. متولد ۱۳۳۰.

